

Nasreddin Hoca Fıkralarının Klasik Arap Mizahı Kaynaklarındaki İzdüşümleri Üzerine Değerlendirmeler

Şener Şahin*

Özet

Hicri II. yüzyıldan başlayıp X. yüzyıla kadar geçen bir sürede, Müslüman kültür ve medeniyetine mensup unsurlar Doğu'ya ve Batı'ya uzanan geniş bir coğrafyada Arap edebiyatının mizah branşında sayısız hikâye üretmiştir. Bu anlatılar özellikle birbirini izleyen müstensihler ya da derleyiciler tarafından zaman zaman kasıtlı olarak dönüşüme uğratılmıştır.

Anadolu havzasında Nasreddin Hoca fıkraları olarak bilinen rivayet külliyyatının hatırı sayılır bir bölümünün konu, kurgu ve mizahi vurgu bakımındanArapça orijinli mizahi anlatılarla büyük ölçüde benzeşmesi hatta bazı örneklerde tamamen örtüşmesi bu makalenin yazılmasını gerektirmiştir. Burada değerlendirmeye konu edilen 20 adet örnek fıkra, Arapça eşdeğerleri ile birlikte, Nasreddin Hoca fıkralarının oluşum, gelişim ve dönüşüm süreçleri hakkında bize yeterli bir fikir verebilecek düzeydedir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Arap Edebiyatı, Mizah, Nasreddin Hoca, Fıkra

The Effects Of Classical Arbic Humor Sources On Nasraddin Hodja Jokes

Abstract

During the beginning of the 2nd century of hijra till the 10th century the elements regarding to Muslim culture and civilization had produced a lot of stories in the sphere of Arabian literature humor in a wide geographical area spread from East to West. These narratives have been changed and deformed from time to time by the consecutive followers or compilers. That matter that a huge amount of literal collection about Nasreddin Hodja regarding to its subject, fantastic origin and humorous emphasise had been in accord with Arabic humour (mizah) in some stories, even been resemble each other's, that all have been a reason of why the present article is written about. The following examples of 20 anecdotes which are analysed here with their Arabic critical of point of view could give enough idea about the processes of formation, progression and transformation of Nasreddin Hodja to our's.

Key Words: Classical Arabic Literature, Humour, Anecdote, Nasraddin Hodja.

* Doç. Dr. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (senersahin@hotmail.com)

Din Hoca Fıkralarının Klasik Arap Mizahı Kaynaklarındaki İzdüşümleri Üzerine Değerlendirmeler

1974 yılından itibaren adına ve hatrasına Akşehir’de her yıl “Uluslararası Nasreddin Hoca Şenliği” düzenlenen ve Doğu İslâm zekâsını özel bir ürünü olduğu kabul edilen fıkraların yaratıcısı Nasreddin Hoca’nın (ö.683/ 1284) gerçekte yaşayıp yaşamadığı¹ eğer yaşadıysa doğum yılı, doğum yeri, yaşadığı belde, Timur’la, Sultan Alaaddin’le veya 1. Alaaddin’le çağdaş olup olmadığı gibi tartışma konuları gizemini ve tazeliğini hâlâ korumaktadır.²

Gerçi Suat Kesili’nin, Türkiye Turizm ve Otomobil Kurumu Belleteni’nde “İstanbul’da Gözümüzden Kaçanlar” başlıklı makalesinde vermiş olduğu bir bilgi/kanıt, Nasreddin Hoca’nın otantik, tarihsel bir kişilik olup olmadığı noktasındaki inkârcı yaklaşımı³ iyimser bir yorumla kuvvetli şüphe seviyesine çıkarmıştır.⁴ Ancak yine de Nasreddin Hoca fotoğrafını net bir biçimde görmemizi engelleyen flu zeminler tamamıyla giderilmiş ve pazılı tamamlayacak kilit önemdeki parçalar bulunabilmiş, dolayısıyla da Hoca’nın gerek tarihsel kimliği gerekse mizahının temel kodları üzerine -en azından şimdilik- son söz söylenmiş değildir.

Hayatının önemli bir bölümünü, Türk güldürü geleneğinin tanınmış çehresi Nasreddin Hoca efsanesi etrafındaki bu puslu atmosferi dağıtmak için yaptığı bilimsel çalışmalara adayan, bu maksatla da hem yurt içindeki kaynakları hem de yurt dışındaki kütüphanelerde bulduğu yazma nüshaları inceleyen Türk halk edebiyatı araştırmalarının dev çınarı merhum Pertev Naili Boratav, Nasreddin Hoca’nın adının geçtiği en eski belgenin Ebü’l-Hayr Rûmî’nin 1480’de kaleme aldığı ve 13. yüzyıl alperenlerinden Sarı Saltuk’un menkabelelerini hikâye eden *Saltuknâme* olduğunu tespit etmiştir.⁵ Yine Boratav’a göre

1 Nasreddin Hoca’nın tarihsel kişiliği üzerine bazı değerlendirmeler, Pertev Naili Boratav tarafından 1963’te Oriens/Milletlerarası Şark Tetkikleri Mecmuası’nda (bkz. XVI, 194-223) yapılmıştır.

2 Bu konudaki birkaç tartışma başlığı için bkz. Tokmakçioğlu, *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, Geçit Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul, 2004, s. 21.

3 Nasreddin Hoca’nın gerçek hayatta yaşayıp yaşamadığının bile tartışma konusu yapıldığı hatırlanmalıdır. *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, s. 7. Nasreddin Hoca’nın biyografisine ait diğer bazı tartışma konuları için bkz. Görkem, İsmail, **Nasreddin Hoca Olgusunun Algılanması ve Anlamlandırılması Üzerine**, *Türkbilgi*, Sayı: 23, 2012.

4 **Türkiye Turizm ve Otomobil Kurumu Belleteni**, Sayı:53/332, Mayıs-Haziran, 1976, s.2. Nasreddin Hoca’nın gerçek hayatta yaşadığı konusunda şüphe içinde olanların Basset, Horn ve Christensen gibi oryantalistler olduğu hatırlanmalıdır. *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, s.38-39.

5 Boratav, Pertev Naili, *Nasreddin Hoca*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 14. Söz konusu eserdeki tek Nasreddin Hoca fıkrası, bilinen Nasreddin geleneğindeki rivayet mahsullerinden oldukça farklıdır. Zira derleyici Ebü’l-Hayr, belirtilen riva-

muhtemelen 16. yüzyılda bir ilk derleme yapılmış, anonim derlemelerin çoğu da buradan kaynaklanmıştır.⁶ İşte bu noktada sormamız gereken kritik bir soru bulunmaktadır: Gerçekten de Nasreddin Hoca'ya aidiyetinden tereddüt etmeyeceğimiz dar veya geniş kapsamlı bir fıkra külliyyatından söz edebilir miyiz?"

Belirtmek gerekir ki Pertev Naili Boratav'ın ele geçirdiği, Nasreddin Hoca'ya nispet edilen hacimli ve kronolojik bakımdan en eskiye tarihlenen yazma eser üzerinde bu yönde henüz sadra şifa olacak akademik çalışmalar yapılmış değildir. Hâlbuki Boratav'ın keşfi olan bu nüshadaki hikâyelerin Arap mizah kültürü bünyesindeki paralel örneklerinin -daha doğrusu- orijinlerinin ortaya konulması öncelenmesi gereken akademik hedeflerden biri olmalıdır.

Bu hedef doğrultusunda ileriye dönük bir çalışma niyetimizin bulunduğu ifadeyle birlikte yeniden sadede dönecek olursak, Hoca'ya sarahaten nispet edilen fıkraların yazılı kaynaklarda daha çok görülmeye başlandığı dönem 16. yüzyıldır. 1533'te vefat eden Lâmiû Çelebi'nin *Letâifname* adlı bir fıkra derlemesinde, Hoca'nun 14. yüzyıl sufi şairlerinden Şeyyâd Hamza (ö.749/ 1349) ile ilişkilendirilmesi,⁷ eğer rivayet doğru ise en azından 200 yıllık bir periyotta bu fıkra külliyyatının büyük ölçüde şifahi gelenek içinde yaşadığını düşündürmektedir. İki asırlık bu geniş zaman dilimi, nüktedan mizacıyla tanınan Nasreddin Hoca'nun adının efsanevi bir kimliğe bürünmesi için yeterli bir süredir. Öyle anlaşılıyor ki bu süreçte, Hoca'ya ait sınırlı bir güldürü malzemesi, ona ait olmayan rivayetlerle beslenerek daha zengin, ancak saf olmayan bir mizah koleksiyonuna dönüşmüştür.

Kabul etmek gerekir ki pek çok ilim adamı tarafından paylaşılan "*Nasreddin Hoca'ya nispet edilen onca mizahi anlatının gerçek bir tarihsel şahsiyetin başından geçmiş olamayacağı*" tezi her ne kadar sıkça dillendirilse de yeterince delillendirilebilmiş değildir.⁸ İşte tam da bu noktada benim bu incelemeyle ortaya

yette Nasreddin Hoca'yı kerametleri olan mistik bir şahsiyet olarak tanıtmakta ama enteresandır ki bunu -zahirde de olsa- müstehcen içerikli bir kurgu yardımıyla yapmaktadır.

⁶ *Nasreddin Hoca*, s. 14.

⁷ *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, s. 8; *Nasreddin Hoca*, s. 14.

⁸ Yeri gelmişken işaret edelim ki, rahmetli Boratav'ın Boğaziçi Üniversitesi Halkbilimi Yıllığı'nda yayımlanan (1975) "**Nasreddin Hoca Fıkraları İçin Bir Kaynak Kitap Tasarısı**" projesi, Nasreddin geleneğinin tam bir metin toplamını bir araya getirme yönünde atılmış çok mühim ve hayırlı bir adımdır. Kendisi bu projenin ayrıntılarını metinde itinalı bir dille anlatmıştır, ancak kanaatimizce tamamen yazmalara odaklanmış bu projede Hoca'ya atfedilen fıkraların Arap kaynaklarındaki durumunun incelenmesi konusu bütünüyle göz ardı edilmiş gibidir. Ya da bir başka ifade ile söz konusu proje "Nasreddin Hoca fıkralarının orijini" meselesini bir odak noktası olarak belirlememiş, muhtemelen bu yüzden de üç ayrı dizide gösterilmesini önerdiği çeşitlenmelerin üçüncü kategorisinde şu ifade kullanılmıştır:

koymak istediğim temel husus, yerli ve yabancı Nasreddin Hocaların değişik noktaldaki fikir ve yargılarını şimdilik bir kenara bırakarak, sadece, kimi kaynaklarda Nasreddin Hoca'ya ait olduğu belirtilen (iddia edilen) metinlerin hiç de azımsanmayacak bir bölümünün daha eski bazı Arap kaynaklarında başka fıkra kişilerine nispet edildiğini ortaya koymaktan ibaret olacaktır.

Bu maksatla araştırmamda, güvenilirlik açısından en iyi durumda olduğunu düşündüğüm modern bir derlemeyi, Erdoğan Tokmakçioğlu'nun *Büt-tün Yönleriyle Nasreddin Hoca* adlı eserini baz alacağım. Zira iki yıl süren taramaları neticesinde 600 adet Nasreddin Hoca fıkrasını tespit ettiğini belirten⁹ Tokmakçioğlu, kitabının üçüncü baskısına yazdığı önsözde:

(...) Bazı fıkralar daha derlemiş olmama rağmen, bunları yüzde yüz Nasreddin Hoca'ya ait olduklarına kanaat getiremediğimden kitaba almadım.¹⁰

demekte, böylece akademik bir araştırmaya "konu adayı" olma noktasında araştırmacıya güven vermektedir. Kitabının 2004'te yapılan 4. Baskısında toplam 400 fıkra bulunduğu göz önüne alınırsa, Tokmakçioğlu'nun 13 yıl zarfında eleme işlemi neticesinde 200 fıkrayı daha ayıkladığını söyleyebiliriz. Ancak yine de bu seleksiyonda bazı kaçaklar bulunduğunu ifade etmemiz gerekir. Zira bazı fıkraların esasen Nasreddin Hoca'ya ait olmadığı, muhtevastındaki kimi unsurlardan bile rahatça anlaşılabilir: Hoca'nın, gözlük gibi modern hayatın icaplarından olan bazı nesnelere ilişkilendirilmesi¹¹ ya da Timur-la diyalogunda olduğu gibi bazı anakronizm sorunları gibi.

Belirtmek gerekir ki Nasreddin Hoca fıkralarının sayısı en geniş derlemelerde bile 500 rakamına ulaşmaktadır. Titiz davranma gayreti içine giren bazı derlemeciler ise bu rakamı kendi belirledikleri kriterlere bağlı kalarak daha da aşağı çekmektedir. Mesela Eflatun Cem Güney'in derlemesinde bu sayının özellikle kaba mizah kapsamına giren malzemenin ciddi manada aforoz edilmesiyle 229'a indirildiğini görebiliriz.¹²

Eleme mekanizması, bazen fıkra malzemesinin içeriğinin muhayyel Nasreddin Hoca imajına uymaması, bazen de dinsel ve sosyal normlarla bağdaş-

3. Üçüncü bir dizide Türkçe'den gayri dillerde Nasreddin Hoca'nın adına bağlı olarak anlatılan fıkraların çeşitlenmeleri sıralanacaktır.

Dikkat edilirse bu kategoriye dâhil edilen çeşitlenmeler başka dillerde kaleme alınmış olsalar da sonuçta yalnızca Nasreddin ismine bağlanan anlatıları kapsamaktadır. *Nasreddin Hoca*, s. 54.

⁹ *Büt-tün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, s. 12.

¹⁰ *Büt-tün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, s. 5.

¹¹ "Gözlük" fıkrasında olduğu gibi, *Büt-tün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, s. 212 (189 nolu fıkra).

¹² Boratav'a göre Eflatun Cem Güney, derlemesini, eski derlemelerde bulunmayan yepyeni nüktelerle zenginleştirmiştir. *Nasreddin Hoca*, s. 39.

maması gerekçesiyle çalıştırılmıştır.¹³ Son kapsamlı derlemesinde 400 rakamını tespit eden Tokmakçıoğlu'nun aşağıdaki değerlendirmesi önemlidir:

Nasreddin Hoca fıkralarının anlatılması Anadolu'da bir gelenek halinde. Öylesine yaygın bir gelenek ki, aslında onun olmayanlar bile (çoğu böyledir) ona yakıştırılmış, Hoca'nın fıkrasıymış gibi anlatılagelmiş. Anlatılagelmiş diyoruz, çünkü eğer günümüzde bu fıkralarla karşı karşıyaysak bu durumu yazıya değil söze borçluyuz. İşin içine daha çok yazı değil de söz girince elbette ki insan hafızasının, yaratıcı hayal gücünün azizlikleri çoğalıyor; gerçek Nasreddin Hoca, yerini bugün fıkralarında karşı karşıya olduğumuz Nasreddin Hoca'ya bırakıyor.¹⁴

(...) 30-40 fıkrayla yola çıkan gerçek Nasreddin Hoca, günümüze gelinceye kadar çığ gibi büyür, mahallilikten evrenselliğe dönüşür ve yüzlerce fıkrasıyla günümüz Nasreddin Hoca'sı çıkiverir karşımıza.¹⁵

Öyle anlaşılıyor ki Hoca'nın efsanevi kişiliği ve nüktedanlığı, müteakip dönemlerde farklı râvi ve müstensihlerin de katkısıyla üretilen pek çok mizah ürününün ona nispet edilmesinin yolunu açmıştır. Hatta bu temayül, yakın zamanlardaki fıkra üreticilerinin iştahlarına da hitap edecek ölçüde yaşatılmaya devam etmiştir. Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun ifadesiyle "Yakın zamanda bir gün Hoca otobüse, dolmuşa da binecek, taksiye de binmek isteyecek mutlaka".¹⁶ Zaten son yıllarda yapılan birkaç araştırmanın konusu da Hoca'nın çok daha modern zamanlara yapılmış başarılı uyarlamalarını gözler önüne seriyor¹⁷ ve ilgili materyali endüstrileşen toplum yapısı ve bilgisayar teknolojileri bağlamında irdeleyor.

A. Problem ve Yöntem

Esasen belirli bir hikâyenin farklı şahsiyetlere isnat edilerek anlatımı meselesi, Arap nevâdir (fıkra) geleneğinde sıkça rastlanılan bir sorunsalı işaret etmektedir. Birçok kadim Arap fıkrasında hikâyenin özü aynı kalırken, bilhassa

¹³ Nasreddin Hoca'nın saflığını konu edinen rivayet malzemesinin eleştirisi için bkz. Doğan Kaya; **Nasrettin Hoca saf birisi miydi?** "Nasreddin Hoca 800 Yaşında" adlı sempozyumda (İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 24-25 Ekim 2008) sunulan bildiri.

¹⁴ *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, s. 13-14.

¹⁵ *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, s. 17.

¹⁶ Gölpinarlı, Abdülbaki, *Nasreddin Hoca*, İstanbul, 1961, s.12-13.

¹⁷ Bkz. Aslan, Ferhat, **Sanal Kültür Ortamında Güncellenen Nasreddin Hoca Fıkraları**, Turkish Studies, c.6/4, 2011, s.39-60; Özdemir, Nebi, **Sanal Kültür Ortamında Nasreddin Hoca**, 21. Yüzyıllı Nasreddin Hoca ile Anlamak, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2009; Tan, Nail, **Günümüzde Yaratılan Nasreddin Hoca Fıkraları**, *Derlemeler-Makaleler: 4 Halk Gülmecesi (Mizah) Halk Tiyatrosu*, Ankara, 2007, s.28-37; Ekici, Metin, **Geleneksel Kültürü Güncellemek Üzerine Bir Değerlendirme**, *Millî Folklor*, Sayı: 79, Kış-2008, s.70-77.

ana figürler radikal değişikliklere uğramaktadır. Bu şekilde farklı varyantları bulunan belirli bir rivayetin orijinine ulaşmak için, bir yöntem olarak, yazılı kaynaklarda kronolojik bir taramaya gidilmesi kaçınılmaz görünmektedir.

İncelememiz bizi Nasreddin Hoca üzerinde uzmanlaşan bazı araştırmacıların, Hoca'ya nispet edilen fıkraların orijini ile ilgilenmeyi temel bir sorun olarak görmedikleri noktasına da ulaştırmaktadır.¹⁸ Sözelimi Ahmet Kudsi Tecer, *İslam Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Nasreddin Hoca" maddesinde şöyle demektedir:

Asıl mesele bu fıkraların teşekkülünde kullanılan unsurların şu veya bu kaynaktan gelmiş olması değil, bu unsurların başlangıçta gerçek bir şahsiyetten hareketle beraber, halk muhayyilesinin folklor sahasında efsaneleştirdiği bir şahsiyet etrafında teşekkül etme keyfiyetidir. Şu halde mühim olan menşe meselesi değil, bu efsaneleşen şahsiyetin teşekkülü meselesidir.¹⁹

Bu konuda Tokmakçıoğlu'nun görüşleri de Tecer'inkilerini destekler mahiyettedir:

16. asırdan bu zamana kadar eski yazmalarda bu fıkralara rastlanır. Bu yazma kaynakların fihrisi şimdiye kadar yapılmamıştır. Dolayısıyla hangi fıkraların asırlar boyunca ağızdan ağza türlü değişmeler ile devam edegeldiğini, hangilerinin sonradan bunlara katılmış olduğunu ayırt edecek durumda değiliz. Hâlbuki zamanımıza gelindikçe, bilhassa kitap baskıları başladıktan sonra fıkralarının sayısının arttığı, bugün bunların beşyüze yaklaştığı görülüyor. Şu halde birçok fıkralar ya zaman içinde teşekkül etmiş veya sadece diğer fıkra kaynaklarından iktibaslar yapılmıştır.²⁰

Her ne kadar folklor bilimcilerimizin bazıları meselenin bu konuda bir ayıklama ameliyesine gidilemeyecek ölçüde çetrefil bir hal almış olduğundan hareketle bunu beyhude bir çaba olarak görse de, yine de Tecer son tahlilde bu zümreden ayrılmakta ve aşağıdaki yorumuyla bize bir yöntem de önermektedir:

Bilhassa yazmalarındaki fıkraların toplanarak iktibaslarının belirtilmeye çalışılması Nasreddin Hoca fıkralarının hususiyetini meydana çıkartmak için esastır. Çünkü iktibas edilen fıkralara da az veya çok başarı ile bu hususiyet verilmeye çalışılmıştır.²¹

¹⁸ Boratav'a göre Nasreddin Hoca'nın tarihsel kişiliğine ilişkin şüpheler karşısında bir tarihçi ile bir folklorcunun takınacağı tutum farklı olabilir. Ancak Türk aydınları için bu halk filozofunun gerçek kişiliği etrafındaki sis atmosferinin dağıtılması milli bir görev telakki edilmelidir. *Nasreddin Hoca*, 23.

¹⁹ Tecer, Ahmet Kudsi, *İslam Ansiklopedisi*, IX, 109-114.

²⁰ *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, s. 49.

²¹ *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, s. 49.

Tecer'in burada önerdiği, klasik yazılı kaynaklardan hareketle "fıkraların iktibaslarının belirtilmeye çalışılması" meselesi bizi motive eden bir çıkış noktasıdır. Peki bu iş nasıl yapılacaktır?

Elbette Nasreddin Hoca fıkralarının orijinine inmek ya da yazılı en eski örneklerini görebilmek için yapılması gereken şey, ortaçağ boyunca Anadolu sahasında tedavül eden *edeb* literatürüne ait zengin bir kaynak külliyyatını taramaktan ve bunlarda tespit edilen metinler ile Nasreddin Hoca fıkralarının metinleri arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koymaktan geçmektedir. Bu maksatla ben araştırmamda İslamiyat sahasında şimdilik en kapsamlı dijital kütüphane hizmetini veren ŞÂMİLE programından yararlanacağım.

Metinler arası ilişkileri daha net ortaya koyabilme adına ise, önce belirli bir Nasreddin hoca fıkrasının Tokmakçioğlu derlemesindeki Türkçe versiyonuna yer verecek, akabinde aynı konulu fıkranın Nasreddin hoca'nın yaşadığı dönem öncesine ait *edeb* literatüründeki Arapça versiyonunu zikredeceğim. Daha sonra da iki metin arasındaki karakter, kurgu ve öğeler bakımından benzeşen ve ayrışan hususlara dair bazı değerlendirmelerde bulunacağım.

Bu arada Nasreddin Hoca fıkralarının Türkçe versiyonunun Tokmak-çioğlu referanslarına dipnotta hem sayfa bazında hem de fıkrası sırası itibarıyla işaret edecek, ayrıca fıkrası başlıklarını da yine dipnotta parantez içinde belirtileceğim (1 no'lu fıkrası: "YE KÜRKÜM YE" gibi). Kuşkusuz bununla, tespit edilen fıkrası malzemesi içerisinde özellikle Anadolu'da popüler hale gelmiş "Kazan Doğurdu", "Hırsızın Hiç Mi Suçu Yok", "Bilenler Bilmeyenlere Anlatsın" fıkraları gibi meşhur rivayetlerin değerlendirmeye tabi tutulduğuna dikkat çekmeyi amaçlamaktayım.

Son olarak işaret etmeliyim ki, fıkraların Arapça versiyonlarının Türkçe'ye çevirisinde metne motamot bağlı kalmak yerine, temanın ruhuna uygun biçimde kısmen serbest bir çeviri modelini benimsedim. Kanaatimce bu, metinlerarası karşılaştırmaya dayalı da olsa, konusu popüler mizah olan bir çalışmanın ruhuna da uygun bir yöntemdir.

B. Nasreddin Hoca Fıkraları ile Orijinleri Olan Arapça Metinler Arasında Karşılaştırma ve Değerlendirilmeler

Fıkra: 1/a (Türkçe versiyonu)

Hoca kendisine gönderilen bir okuntu (davetiye) uyarınca bir ziyafete gitmiş. Ancak aceleden olacak üstünde gündelik, eski elbiseleri varmış. Bu yüzden kendisine pek aldırış eden olmamış. Rahmetli, bir yolunu bulup doğru evine gitmiş ve zengin işlemeli, bayramlık kürkünü giyip dönüp gelmiş ziyafete... Gelmiş ki, kendisine büyük bir itibar edip başköşeye oturtmuşlar. Yemek vaktinde sofrada en iyi yeri ona vermişler. Yemek gelince Hoca, hemen kürkünün yakasını çorba kâsesine daldırıp: "Ye kürküm ye, ye kürküm ye!" demeye başlamış... Duyanlar şaşırıp sormuşlar:

— Ha
 yrola Hocam, ne yapıyorsun, hiç kürk yemek yer mi?
 Hoca:
 — Ma
 demki, demiş, bütün izzet ikram kürküne, yemeği de o yesin bari!²²

Fıkra: 1/b (Arapça versiyonu)

دَعِيَ الْأَعْمَشُ إِلَى عَرَسٍ فَتَشَرَ فَرَوْتَهُ، ثُمَّ جَاءَ فَرَدَّهُ الْحَاجِبُ فَرَجَعَ فَلَبِسَ قَمِيصًا وَإِزَارًا
 وَجَاءَ. فَلَمَّا رَأَى الْحَاجِبُ أُذُنَ لَهُ فَدَخَلَ. وَجَاءُوا بِالْمَائِدَةِ فَبَسَطَ كُمَهُ عَلَى الْمَائِدَةِ وَقَالَ
 "كُلْ! فَإِنَّمَا أَنْتَ دُعِيتَ لَيْسَ أُنَا!" وَقَامَ وَكَمَ بِأَكْلِهِ.

Çeviri: Bir düğüne çağrılan A'meş²³ (ö.148/765) postunu üzerine alıp davete icabet etmiş. Ancak kapıcı onu bu halde görünce içeri almamış. A'meş eve dönmüş, bu defa üzerine bir gömlek ve elbise giyinip yeniden oraya gitmiş. Kapıcı da kendisini içeri kabul etmiş.

Derken ortaya sofraya getirilmiş. A'meş hemen elbisesinin yenini sofranın üzerine yayarak "Ye bakalım" demiş, "besbelli ki ziyafete davet edilen sensin, ben değil!" Sonra da kalkıp yemek yemeden oradan ayrılmış.²⁴

Değerlendirme: Türkçemizde hala yaygın biçimde kullanılan "Ye kürküm ye" ifadesine/deyimine kaynak teşkil eden bu hikâyenin orijini olarak verdiğimiz metin esasen bir A'meş nüktesidir. A'meş mizantrop kişilik yapısıyla temayüz eden, bu yapının gereği olarak da yönelttiği iğneli eleştirileriyle çevresindeki insanları bunaltan tarihsel bir kişiliktir. Önce iki kurguyu standart unsurları açısından irdeleyelim:

- ✓ Fıkra kişisi bir yemeğe davet edilir, icabet eder.
- ✓ Davette beklediği ilgiyi göremez ya da kapıdan çevrilir.
- ✓ Geri dönüp gösterişli bir kıyafet giyerek tekrar gelir.
- ✓ Bu defa büyük bir ihtiramla karşılanır.
- ✓ O da "ye kürküm ye" diyerek yemeği elbisesine yedirir.

İki fıkra rivayeti arasında çok temel farklılıklar bulunmaktadır: Ameş versiyonunda A'meş, üzerine sıradan bir post ya da eski bir kürk almıştır. Hoca versiyonunda ise Hoca aceleden dolayı üzerine özenli bir kıyafet giyememiştir. A'meş kapıcı tarafından kapıdan çevrilirken Hoca için böyle bir engel söz ko-

²² Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca, s. 132 (5 no'lu fıkra: YE KÜRKÜM YE)

²³ Ebû Muhammed Süleyman b. Mihrân el-A'meş (öl.765): Hazırcıvaplılığı ve nüktedanlığı özel araştırmalara konu olmuş; Kûfe'de zamanının hadis, kıraat ve ferâiz sahalarındaki en yetkin ismi.

²⁴ İbnü'l-Cevzi, Ebû'l-Ferec, *Ahbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, nşr. İrfân Muhammed Hammûr, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1. Baskı, Beyrut, 2006, s. 66-67.

nusu değildir. O, davetlilerden yana umduğu ilgiyi göremediği için ora-dan kendisi ayrılmıştır. Üzerlerine yeni elbiselerini giydiklerinde A'meş kapıcı tarafından hürmetle karşılanıp içeri kabul edilirken, Hoca da davetlilerce büyük iltifatlara mazhar olmaktadır.

Düğün meclisindekilere ders vermek zamanı geldiğinde ise A'meş bunu kimseye muhatap olmadan sadece kendi rolünü oynayarak yapmakta, sonrasında meclisi terk ederek mizanrop kişiliğine uygun bir protestoda bulunmaktadır. Hoca ise daha sosyal bir kişiliktir. O yüzden fıkranın inşasında rol alan rivayetçilerin, fıkranın sonunda hoca ile davetliler arasında mini bir diyalog yaratmış olmaları mantıklı görünmektedir. "Hayrola Hocam, ne yapıyorsun, hiç kürk yemek yer mi?" sorusu anlatımı dramatik zirveye taşıyan cümledir, buna cevap teşkil eden cümle ise dinleyicide duygusal boşalmayı sağlayan finaldir.

Fıkra: 2/a (Türkçe versiyonu)

Rahmetli bir gün vaaz vermek için kürsüye çıkmış. Cemaate:

- Ey cemaati müslimin, demiş, benim ne söyleyeceğimi biliyor musunuz?

Cemaat bir ağızdan cevap vermiş:

- Bilmiyoruz!
- Madem bilmiyorsunuz, o halde boşuna konuşmayayım diyen Hoca kürsüden o an inivermiş...

Ertesi gün gene sormuş aynı soruyu, bu kez cemaat:

- Biliyoruz! diye cevap vermiş.

Hoca:

- Madem, demiş biliyorsunuz, konuşmama hacet yok! Ve kürsüden gene inmiş...

Üçüncü gün Hoca cemaate aynı soruyu sormuş. Bu kez kimi "biliyoruz", kimi "bilmiyoruz" demişler.

O zaman hoca şöyle konuşmuş:

- O halde bilenler bilmeyenlere anlatsın!
Ve kürsüden inmiş.²⁵

Fıkra: 2/b (Arapça versiyonu)

صَعَدَ أَبُو الْعَنْبَسِ مِنْ مَنَابِرِ الطَّائِفِ، فَحَمَدَ اللَّهَ وَأَثْنَى عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ "أَمَا بَعْدُ" فَارْتَجَّ عَلَيْهِ فَقَالَ "أَتَدْرُونَ مَا أُرِيدُ أَنْ أَقُولَ لَكُمْ؟" قَالُوا "لَا" قَالَ "فَمَا يَنْفَعُكُمْ مَا أُرِيدُ أَنْ أَقُولَ لَكُمْ" ثُمَّ نَزَلَ.

²⁵ Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca, s. 153-54 (54 no'lu fıkra: BİLENLER, BİLMİYENLER)

قَلَمًا كَانَ فِي الْجُمُعَةِ الثَّانِيَةِ صَعَدَ الْمَنْبَرِ وَقَالَ "أَمَا بَعْدُ" فَارْتَجَّ عَلَيْهِ فَقَالَ "أَتَدْرُونَ مَا أُرِيدُ أَنْ أَقُولَ لَكُمْ؟" قَالُوا "نَعَمْ" قَالَ "فَمَا حَاجَتُكُمْ إِلَيَّ أَنْ أَقُولَ لَكُمْ مَا عَلِمْتُمْ" ثُمَّ نَزَلَ. قَلَمًا كَانَتْ الْجُمُعَةُ الثَّلَاثِيَّةُ قَالَ "أَمَا بَعْدُ" فَارْتَجَّ عَلَيْهِ فَقَالَ "أَتَدْرُونَ مَا أُرِيدُ أَنْ أَقُولَ لَكُمْ؟" قَالُوا "بَعْضُنَا يَدْرِي وَبَعْضُنَا لَا يَدْرِي" قَالَ "فَلْيُخْبِرِ الَّذِي يَدْرِي مِنْكُمْ الَّذِي لَا يَدْرِي" ثُمَّ نَزَلَ.

Çeviri: Ebü'l-'Anbes es-Saymerî (ö. 275/888), Tâif'te Cuma hutbesi irat etmek üzere minbere çıkmış. Hamdele ve salveleyi müteakip "İmdi muhterem cemaat..." dedikten sonra konuşacağı şeyleri unutmuş. He-men toparlayıp "Size ne söyleyeceğimi biliyor musunuz, muhterem ce-maat?" deyivermiş. Cemaat "Bilmiyoruz" deyince de "O halde benim an-latacaklarımın size herhangi bir faydası dokunmaz" deyip minberden inmiş.

İkinci hafta yine minbere çıkmış. Hamdele ve salveleden sonra tekrar konuyu unutup "Bu sefer ne söyleyeceğimi biliyor musunuz?" diye sor-muş. Cemaatten bu defa "Biliyoruz" yanıtını alınca "Demek ki sizin be-nim söyleyeceklerime ihtiyacınız yok!" demiş ve yine minberden inmiş.

Üçüncü Cuma'da da aynı sahne yaşanmış. Ebü'l-'Anbes "Peki şimdi söyleyeceklerimi biliyor musunuz?" deyince bu sefer kendisini köşeye sı-kıştırmak isteyen cemaat "Bazımız biliyor, bazımız bilmiyor" şeklinde ya-nıt vermiş. Bunun üzerine Ebü'l-'Anbes "O halde bi zahmet bilenler bil-meyenlere anlatıversin!" demiş ve yine minberden inmiş.²⁶

Değerlendirme: Nasreddin Hoca'ya nispet edilen ve Anadolu coğrafyasında yaygın biçimde tedavül eden bu meşhur fıkranın özgün biçimine Hoca'nın vefatından yaklaşık üç buçuk asır öncesine tarihlenen bir edep kaynağında, *el-Ikdü'l-ferîd'* de tesadüf etmekteyiz. Hikâyenin ana kahramanı başlangıçta kadılık yapmasına rağmen şiir ve mizah konusundaki yetenekleri sayesinde Abbasi halifesi Mütevekkil Alellah'ın gözüne girmeyi başararak saray nedimliğine kadar yükselen Ebü'l-'Anbes es-Saymerî'dir (ö. 275/888). Hikâyede verilen bilgilerden anlaşıldığına göre Ebü'l-'Anbes, muzip ve nüktedan karakterinin gereği olarak cemaate takılmaktan büyük bir keyif almaktadır.

Hikâyenin Ebü'l-'Anbes versiyonu ile Nasreddin Hoca versiyonu arasında kurgunun çatısı bakımından neredeyse birebir örtüşme söz konusudur. Tek farkla ki, Ebü'l-'Anbes'in minbere üç Cuma peşpeşe çıktığı ifade edilmek-te, Nasreddin Hoca'nınsa vaaz için kürsüye çıkışları birbirini takip eden üç gün içinde gerçekleşmektedir.

Fıkra: 3/a (Türkçe versiyonu)

²⁶ İbn 'Abdi Rabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd (I-IX)*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha, Dârü'l-kütübü'l-'ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1983, IV, 232.

Hoca komşusundan bir gün ödünç kazan istemiş. Birkaç gün sonra elinde ufak bir tencereyle komşusunun kapısını çalmış ve:

— Şu tencereyi al, demiş, senin kazan doğurdu!

Adam memnun, almış tencereyi.

Aradan epey uzun zaman geçmiş. Komşusu bakmış kazandan haber yok, Hoca'ya gidip sormuş:

— Hocam bizim kazandan ne haber?

Hoca:

— Başın sağolsun, demiş, kazan öldü.

Adam:

— Nasıl olur, demiş, hiç kazan ölür mü?

Hoca:

— Be köftehor demiş, doğurduğuna inanıyorsun da öldüğüne niye inanmıyorsun?!²⁷

Fıkra: 3/b (Arapça versiyonu)

قَالَ أَشْعَبُ: جَاءَتْنِي جَارِيَةٌ بَدِينَارٍ، وَقَالَتْ هَذِهِ وَدَيْعَةٌ عِنْدَكَ. فَجَعَلْتُهُ بَيْنَ تَنِي الْفِرَاشِ.
فَجَاءَتْ بَعْدَ أَيَّامٍ فَقَالَتْ: يَا أَبِي الدِّينَارِ فَقُلْتُ: ارْقِعِي الْفِرَاشَ وَخُذِي وَلَدَهُ. وَكُنْتُ تَرَكْتُ
إِلَى جَنْبِهِ دَرَهْمًا فَتَرَكْتُ الدِّينَارَ وَأَخَذْتُ الدَّرَهْمَ. وَعَادَتْ بَعْدَ أَيَّامٍ فَوَجَدْتُ مَعَهُ دَرَهْمًا
آخَرَ فَأَخَذْتَهُ. وَعَادَتْ فِي الثَّلَاثَةِ كَذَلِكَ. فَلَمَّا رَأَيْتَهَا فِي الرَّابِعَةِ بَكَيتُ فَقَالَتْ "مَا بِيَكِيكَ؟"
قُلْتُ "مَا دِينَارُكَ فِي النَّفَاسِ". قَالَتْ "وَكَيْفَ يَكُونُ لِلدِّينَارِ نَفَاسٌ؟" قُلْتُ "يَا فَاسِقَةٌ!
تُصَدِّقِينَ بِالْوَلَادَةِ، وَلَا تُصَدِّقِينَ بِالنَّفَاسِ!?"

Çeviri: Eş'ab anlatıyor: Cariyenin biri bana bir dinar getirip "Bu sende emanet kalsın" demişti. Ben de onu alıp yatağımın altına koydum. Kadın birkaç gün sonra gelip "Kurban olayım, şu benim dinarı versene" dedi. Ben de "Yatağı kaldırı, 1 dinarın orada, ayrıca yanındaki bozuk parayı da (dirhemi) senin dinar doğurdu haberin olsun" dedim. Kadın yatağı kaldırıp benim oraya bıraktığım bozuk parayı aldı, kendi 1 dinarını ise bırakıp gitti. Aynı sahne birkaç kere daha yaşandı, kadın her defasında benim oraya bıraktığım ufak paraları alıp gidiyordu. Dördüncü defa kadın yine parasını istemek üzere geldiğinde ben bu defa hemen ağlıyor gibi rol yaptım. "Hayırdır, niye ağlıyorsun?" dediğinde, "Senin dinar lohusalığını çıkaramadan rahmetli oldu da!" dedim. Öfkelenen kadın "Süphanallah! Paranın lohusa kaldığı nerede görülmüş?!" diye çıkışınca ce-vabı yapıştırdım: "Şıllık! Paranın doğurduğuna inanıyorsun da lohusalığına niye inanmıyorsun?!"²⁸

²⁷ Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca, s. 193 (146 no'lu fıkra: KAZAN)

²⁸ el-Âbî, Ebû Sa'd Mansûr b. el-Hüseyn, *Nesrü'd-dür fi'l-muhâdarât (I-VII)*, thk. Hâlid Abdül-ğani Mahfûz, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 2004, V, 213; et-Tevhîdî, Ebû Hayyân, *el-Besâîr ve'z-zehâir (I-IX)*, thk. Vedâd el-Kâdî, Dârü Sâdir, 1.

Değerlendirme: Yerli fıkra dünyamızdaki popülerliği sebebiyle, Nasreddin Hoca'nın kişiliğiyle özdeşleşen fıkraların en meşhurlarından biri olan bu mizahi anlatının köklerini 11. yüzyılın ilk çeyreğinde, hepsi de birbirine çok yakın tarihlerde vefat etmiş olan üç müellifin mizah derlemelerinde rastlamaktayız. Fıkranın Anadolu versiyonu ile Arap versiyonu arasında bazı kurgusal farklılıklar dikkat çekse de, esasen hikâyenin özü ve teması itibarıyla aynı olduğu görülmektedir: tasarımı dolandırma.

Yerli fıkrada Hoca, kazanı kendisi ödünç istemeye giderek alır,²⁹ Arap versiyonda ise bir cariyeye Eş'ab'a gelerek parayı emanet bırakır. Her iki ödünç nesnenin daha küçük form ve birimlerinin (kazan için tencere, dinar için dir-hem) bulunması anlamlıdır, zira bunlar muhatapları tuzağa çekmek için şimdilik kullanılacak uygun birer yemdir.

Kazanın ve dinarın öldüğünün açıklanması her iki fırsatçı emanet sahibi için de şoke edici bir durumdur. Bu yüzden Nasreddin Hoca bu trajik haberi "Başın sağolsun" giriş cümlesiyle, Eş'ab da ağlıyormuş gibi yaparak sahte bir hüznün havası içinde yumuşatmaya çalışarak verir. Beklenen itirazlar yapıldığında Nasreddin Hoca'nın da Eş'ab'ın da elinde oldukça güçlü argü-manlar vardır. Bu yüzden hoca tuzağa düşen komşusuna "Be köftehor" şeklinde seslenmekte beis görmezken; Eş'ab da cariyeye -sosyal statüsüne uygun biçimde "Be şillik" diye hitap etmekten büyük keyif alır.

Fıkra: 4/a (Türkçe versiyonu)

Hocanın eşeği çalınmış. Durumu yana yakıla komşularına anlatmış. Kimi "Hırsız eşeğini götürürken neredeydin!"; kimi "O kadar ince kapı olur mu?"; kimi "Kapıya sağlam bir kilit takmak gerek!" demiş. Sözü'nün kısası her kafadan bir ses çıkmış. Sonunda hoca dayanamamış:

-Yahu, demiş, insaf edin, kabahat hep bende mi, hırsızın hiç mi günahı yok?!³⁰

Fıkra: 4/b (Arapça versiyonu)

سَرَقَ لِبَعْضِهِمْ بَعْلًا، فَقَالَ بَعْضُ إِخْوَانِهِ: أَلَدَنْبُ لَكَ لِإِهْمَالِكَ أَمْرِكَ، فَقَالَ الْآخَرُ: أَلَدَنْبُ
لِغُلَامِكَ لِقَلَّةِ تَفَقُّدِهِ لِمَنْزِلِكَ، وَقَالَ الْآخَرُ: أَلَدَنْبُ لِسَائِسِكَ حِينَ غَابَ عَنِ إِصْطِبِكَ. فَقَالَ
صَاحِبُ الْبَعْلِ: فَالْصَّ إِذَا أُبْرؤْنَا مِنَ الدَّنْبِ!

Baskı, Beyrut, 1988 V, 195; el-Husrî, el-Kayrevânî, *Cem'ül-cevâhir fi'l-mülâh ve'n-nevâdir*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Dârü'l-cil, Beyrut, 1987, s.199 .

²⁹ Bu Arapça versiyonun *Cem'ü'l-cevâhir*'de yer alan çeşitlemesinde, karısına ait parayı saklama teklifi bizzat Eş'ab'tan gelmektedir ki, tamahkârlığıyla bilinen Eş'ab'ın böyle bir kumpası en başından tertip etmiş olması onun fırsatçı kişiliğiyle de güçlü bir biçimde örtüşmektedir. *Cem'ü'l-cevâhir*, s.199.

³⁰ *Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca*, s. 162 (76 no'lu fıkra: YA HIRSIZ?!)

Ceviri: Bir adamın katırını çalınmış. Dostları konuşmaya başlamış: “Suç sende arkadaşım, ihmalkâr davranmamalıydın!” Bir diğeri “Bence suç, evine yeterince göz kulak olmayan uşağında!” Bir diğeri “Asıl suç seyisin! Ahır-dan ayrılmaması gerekirdi!”

Çalınan katırın sahibi bu sözlerin tümünü dinledikten sonra demiş ki: “Dediklerinize bakılırsa en masumumuz hırsız!”³¹

Değerlendirme: Özündeki mesaj Anadolu insanınca “Hırsızın hiç mi suçu yok?” biçimindeki veciz bir soru cümlesiyle muhataba iletilen bu fıkra Nasreddin Hoca’dan yaklaşık üç asır önce Arap kaynaklarında yerini almış bir klasik metindir. Hikâye kişisi tespit edebildiğimiz kadarıyla anonim bir karakter olup sosyo-ekonomik bakımdan üst düzey bir tabakaya mensuptur. Zira suçlamalar sırasındaki detaylar bize adamın bir mâlikâne sahibi olduğunu, uşaklarının yanı sıra atların terbiyesi için özel bir elemana (seyise) da sahip bulunduğunu göstermektedir.

Gerek fıkranın Arap versiyonunda gerekse Hoca versiyonunda komşular eşeği/katırını çalınan fıkra kişisine üç ihmal sebebiyle üç suçlama yöneltmektedir. Her iki versiyonda da suçlamaların ilki doğrudan kahramanı hedef almaktadır. Diğer iki suçlama nispeten dolaylı suçlamalardır.

İki fıkra arasındaki en temel fark ise final cümlelerinde ortaya çıkmaktadır. Nasreddin Hoca versiyonunda hikâye kahramanı o bildik karşı çıkışı yapar ve doğrudan gerçek suçluyu, hırsıza işaret eder: “İnsaf edin, kabahat hep bende mi, hırsızın hiç mi günahı yok?!”

Hâlbuki fıkranın Arap versiyonunda bu işaret dolaylıdır. Fıkra kişisi burada son derece zarif bir kinaye yapmaktadır: “Dediklerinize bakılırsa en masumumuz hırsız!”

Fıkra: 5/a (Türkçe versiyonu)

Hoca sabahleyin kasaba uğrayarak akşama karısı yahni yapsın diye iki okka ciğer alıp götürmüş eve vermiş. Olacak ya, öğlen Hoca’nın karısı-na misafir gelmiş, kadın da ciğerleri bir güzel pişirip misafirine ziyafet çekmiş... Akşam olup Hoca eve gelince sormuş:

— Hatun ciğer yahnisini pişirdin mi?

Kadın süklüm püklüm:

— Sorma Hoca, demiş, ciğeri kedi yedi.

³¹ el-İsfehânî, Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ* (I-V), nşr. Riyâd Abdulhamîd Murâd, Dârü Sâdır, 1.Baskı, Beyrut, 2004, II, 212; *Nesrî'd-dür*, VII, 184; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdü-niyye* (I-X), Dârü Sâdır, nşr. İhsân 'Abbâs, Bekr 'Abbâs, 1. Baskı, Beyrut, 1996, IX, 460.

Hoca hemen kediyi yakalamış. Zavallı hayvan bir deri bir kemik... Kantarı alıp kediyi tartmış... Bir bakmış ki iki okka! Dönmüş karısına:

- Hatun, hatun, kedi iki okka geldi... Tarttığım ciğer ise kedi nerde?
Yok, bu bizim kedi ise ciğer nerde?!³²

Fıkra: 5/b (Arapça versiyonu)

قَدْ أَحْسَنَ الَّذِي سَأَلَ امْرَأَتَهُ عَنِ اللَّحْمِ فَقَالَتْ: "أَكَلَهُ السَّنُورُ". فَوَزَنَ السَّنُورُ ثَمَّ قَالَ
"هَذَا اللَّحْمُ، فَإَيْنَ السَّنُورُ؟"

Ceviri: Şu rivayette hikâye kahramanı ne kadar doğru bir mantık kullanmıştır: Adamın biri karısına eti nereye sakladığını sorar. Karısı "Eti kedi yedi" deyip işin içinden sıyrılmak ister. Karısına inanmayan adam derhal kediyi tartarak "Hanım!" der, " kabul edelim ki bu bizim et; peki o zaman kedi nerede, şunu bana izah et?"³³

Değerlendirme: Câhız'dan cömertçe alıntılar yapan müteakip dönem antolojilerinde bu rivâyete hiç rastlanmazken, ilginçtir ki sözü edilen hikâye-nin oldukça gelişmiş bir versiyonu İbn Âsım'ın (ö. 829/1426) *Hadâiku'l-ezâhir* adlı eserinde -Nasreddin Hoca'nın vefatından yaklaşık 140 yıl sonra- ortaya çıkmaktadır.³⁴ İbn Âsım'ın rivayetinde hikâyeye eklenen bazı ayrıntılar var ki bu unsurlar Nasreddin Hoca'ya nispet edilen hikâyedeki bilgilerle büyük uyum göstermektedir. Burada kritik soru şudur: Orijinal ve muhtasar biçimi ilk defa Câhız'ın *Buhalâ'*sında görülen bu hikâye, daha sonra Nasreddin Hoca'nın bizzat kendisi tarafından söz konusu ayrıntılarla birlikte yeniden mi rivayet edilmiştir; yoksa ayrıntılar başka bir anlatıcıya ait olup, hikâyenin olgun formu sonradan Nasreddin Hoca'ya mı nispet edilmiştir? Ancak bu, o kadar da kolay yanıtlanabilecek bir soru değildir. Zira Hoca'nın vefatı ile İbn Âsım'ın vefatı

³² *Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca*, s. 280 (315 no'lu fıkra: KEDİ-CİĞER)

³³ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *el-Buhalâ (I-II)*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, thk. Ahmed el-'Avâmîrî, Ali el-Cârim, Beyrut, 2001, II, 76.

³⁴ Adamın biri çarşıdan 3 ritil et alıp pişirmesi için karısına teslim eder, kendisi de işine gider. Kadın eti pişirir ancak kokusuna dayanamayıp yiyiverir. Kocası eve gelip de "Hanım, şu pişirdiğini getir bakalım sofraya" deyince çaresiz yalana başvurur ve eti kedinin kaçırıp yediğini söyler. Karısına itimadı olmayan adam hemen kediyi yakalar ve tartar. Onun da 3 ritil geldiğini görünce karısını köşeye sıkıştırır: "Hanım! Sen de gördün ki tartılan şey 3 ritil. Şimdi cevap ver: Şayet tartıdaki bu şey bizim kedimiz ise o zaman etimiz nerede; yok bu 3 ritil bizim etimiz ise o zaman kedi nerede?!"

İbn 'Âsım, Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. 'Âsım el-Ğirnâti, *Hadâiku'l-ezâhir fî müstehsini'l-ecvibe ve'l-müdhikât ve'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-hikâyât ve'n-nevâdir*, Dâru'l-kütübi ve'l-vesâik'l kavmiyye, thk. Ebû Hemmâm Abdüllatif Abdülhalim, Kahire, 2014, s. 104.

arasındaki 140 senelik zaman diliminde, hikâyenin olgunlaş-ması bağlamında nasıl bir rivayet hareketliliği ya da kültürler veya coğrafyalar arası bir geçişlilik olduğunu kestirebilmek neredeyse imkânsızdır. Durum ne olursa olsun kesin olan bir şey vardır: Kedi hikâyesinin orijini, en azından özü itibarıyla 4 asır öncesine tarihlenen bir Arap klasiğine dayanmaktadır.

Fıkra: 6/a (Türkçe versiyonu)

Hoca bir gün ciğer almış, kasaba:

- Bunu nasıl pişireyim, diye sormuş.

Kasap da ciğerin nasıl pişirileceğini tarif edip bir kâğıda yazmış. Hoca evine giderken ciğeri bir çaylak kapınca, rahmetli şöyle bağırmuş:

- Boşuna ciğeri kapışın, tarifesi bendedir!³⁵

Fıkra: 6/b (Arapça versiyonu)

اَشْتَرِي (جَحًا) يَوْمًا نَقَانِقَ فَاَنْقَضَ عَلَيْهِ عَقَابٌ، وَاَنْتَسَفَ بَعْضَ النَّقَانِقِ فَطَارَ بِهِ فَنَظَرَ
إِلَيْهِ وَقَالَ: يَا شَقِي! وَمَنْ أَيْنَ لَكَ خَرْدَلٌ تَأْكُلُهُ بِهِ!؟

Ceviri: Cuha bir gün pazardan bir dizi parmak sucuk almış. Yolda eve giderken bir kartal gelip sucuklara dadanmış, birkaçını koparıp havalanmış. Arkasından baka kalan Cuha “Aptal kuş” demiş, “aşırдыңın sucukları yemek için hardalın mı var ki?”³⁶

Değerlendirme: Arap versiyonun kurgusal açıdan ciddi biçimde ev-rime ugradığı yerli Nasreddin Hoca fıkralarından bu örnekte de hikâyenin ana fikri temelde değişmemiştir. Değişen unsurlar elbette bulunmaktadır: Ana karakter olan Cuha'nın Hoca'ya dönüşümünün dışında, orijin metindeki Arap kültüründe gördüğümüz güneşte kurutulmuş et (kakit) parçalarından oluşma -bir nevi sucuk- dizisinin yerini yerli fıkrada ciğer; gökten süzülerek eti/ciğeri aşırın kartalın yerini ise Anadolu faunasında bilindik bir kuş çeşidi çaylak almıştır.

Ayrıca eti/ciğeri kaptırdıktan sonra kartala seslenen Cuha'nın söylediği “tarifesi bendedir” sözü ile Hoca'nın çaylağa söylediği “aşırдыңın sucukları yemek için hardalın mı var ki?” sözü birbirinden farklı görünse de sonuçta ikisi de aynı kapıya çıkmaktadır: Cuha da, Hoca da elden çıkan bir nesneye üzülmünün beyhudeliğini -şen ve mütevekkil tabiatlarına uygun biçimde- safdilce bir üslupla anlatmayı istemektedir. Zaten her iki karakterin, kendi kontrollerinin dışına çıkması hâlinde işi şakaya vurmak suretiyle bir nevi telafi mekanizması

³⁵ Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca, s. 225 (216 no'lu fıkra: TARİFE)

³⁶ Nesrü'd-dür, V, 211.

oluşturduğu diğer pek çok nüktesi de bulunmaktadır. Bkz. "Zaten inecelim..."

Fıkra: 7/a (Türkçe versiyonu)

Hoca eşeğini kaybetmiş... Her yere "Ey ahali, kim bulursa müjde vereceğim!" diye haber salmış... Duyanlardan biri:

- Hocam, demiş, mademki müjde vereceksin, neden eşeğini bulmak istersin?

Hoca:

- Behey bilgisiz, demiş, sen bulma zevkini bilmezsin ki, vermeden anlayasın!³⁷

Fıkra: 7/b (Arapça versiyonu)

ضَلَّ لَهُ (لَهْبَنَقَةَ) بَعِيرٌ فَجَعَلَ يَنَادِي "مَنْ وَجَدَ بَعِيرِي فَهُوَ لَهُ". فَقَبِلَ لَهُ "قَلِمَ تَنْشُدُهُ؟"
قَالَ "قَائِنٌ حَلَاوَةُ الظَّفَرِ وَالْوَجْدَانُ؟"³⁸

Ceviri: Hebenneka el-Kaysî'nin bir devesi kaybolmuştu. Hemen ahaliye gidip "Kim devemi bulursa, onu ona hediye edeceğim" diye ilan etti. İnsanlar "Madem deveyi onu bulan kişiye vereceksin, ne diye peşine düşüyorsun?" deyince de, "Sizler" demiş "kaybolan bir şeyin bulunması esnasındaki hazzı nereden bileceksiniz?"³⁸

Değerlendirme: Fıkra esasen kadim Arap mizahında budalalıkları ile meşhur bir fıkra kişisinin, Hebenneka el-Kaysî'nin ana karakteri olduğu bir ahmak hikâyesidir. Anekdotun örgüsü oldukça basittir:

- ✓ Fıkra kişisi bir hayvanını kaybeder.
- ✓ Onu bulacak olana ise en az kayıp şey kadar değerli bir ödül vadeder.
- ✓ Ödülün büyük oluşu bir soruyu akla getirir: Bu denli büyük bir ödülle ne gerek var?
- ✓ Fıkra kişisi yanıtlar: Kayıp bir şeyin bulunma anında verdiği zevk her şeye değer.

Fıkra bünyesindeki bazı ayrıntılar Hebenneka'ya ait bu hikâyenin Nasreddin Hoca'ya mal edilirken hangi unsurlar bakımından değişime uğradığını ortaya koymaktadır. Herşeyden önce Hebenneka devesini kaybetmektedir,

³⁷ Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca, s. 145 (36 no'lu fıkra: ZEVK MESELESİ)

³⁸ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, Mektebetü'l-Hâncî, 2. Baskı, Mısır, 1994, s. 87; el-Beyhakî, Muhammed b. İbrâhîm, *el-Mehâsin ve'l-mesâvi'*, haz. Friedrich Schwally, Leipzig, 1902, s. 635; el-Meydânî, *Mecma'ü'l-emsâl (I-II)*, nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdülhamîd, Mektebetü's-sünneti'l- Muhammediyye, 1955, I, 217.

hâlbuki Hoca'nın kaybettiği hayvan başka birçok fıkraya da konu olan eşeğidir. Hebenneka tescilli bir ahmak olduğu için onun vadettiği ödül mizahi bakımdan daha anlamlıdır: deveyi bulana ödül olarak o deve ya da hikâyenin diğer bir varyantında³⁹ iki deve birden verilecektir. Hoca ise muhtevası belirsiz bir müjdeden söz etmektedir.

Hikâyenin radikal bir dönüşüme uğradığı can alıcı bölüm işte bu ödül meselesidir. Hebenneka kayıp deveye karşı bir veya iki deve vadederken Hoca'nın vaadi yeterince açık değildir, sadece bir "müjde" olarak belirtilmiştir. Dolayısıyla klasik rivayette, kaybolan şeyle onu bulanın ödülü arasındaki orantısızlık mizahi durumu sağlayıp Hebenneka'nın ahmaklığına uygun bir durum yaratmışken Hoca versiyonunda bu yön zayıf kalmıştır. Aslında bu durum ahalinin sorduğu sorularda da açık biçimde görülmektedir:

- Madem deveyi onu bulan kişiye vereceksin, ne diye peşine düşüyorsun?
- Mademki müjde vereceksin, neden eşeğini bulmak istersin?

Hebenneka'ya yöneltilen ilk soru bizzat bünyesinde bir ironi taşımaktadır. Hâlbuki aynı etkiyi Hoca'ya yöneltilen ve kısmen de mantıksız görünen ikinci soruda bulamamaktayız. Zira muhtevası açıklanmadığı sürece müjde vaadi herhangi bir ironi yaratmamaktadır. Hoca pekâlâ kayıp eşeğini bulana bir müjde vadedebilir ve bu müjde, devenin mali değerini bulmayan yüklü bir para ödülü olabileceği gibi oldukça mütevazı bir jest de olabilir. Dolayısıyla bir fıkra karakterinin bunu garipseyerek yukarıdaki soruyu yöneltmesi kurguyu örseleyen önemli bir zaafıdır. Ayrıca fıkraların final kısmında da özgün rivayetin daha başarılı olduğu görülmektedir.

Fıkra: 8/a (Türkçe versiyonu)

Bir gün eş ahabap toplanmışken konuşma sırasında Hıdrellez'de bir ziyafet verilmesinde karara varılmış. Her kafadan bir ses çıkmış:

- Dolma benim üstüme!
- Hindi benim üstüme!
- Börek benim üstüme!
- Baklava benim üstüme!

³⁹ Bir defasında Hebenneka'nın devesi kaybolmuş o da "Devemi getirene iki deve ödül vereceğim" vaadinde bulunmuştu. İnsanlar şaşırıp da "Hiç bir deveye karşılık iki deve ödül olur mu?" dediklerinde Hebenneka onlara "Sizler kayıp bir şeyin bulunma esnasında kişiye verdiği hazzı ne bileceksiniz!" deyiverdi.

Bkz. el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn* (I-II; 4 Cüz), thk. 'Abdüsselâm Hârûn, Mektebetü'l-Hâncî, 4.Baskı, Mısır, 1975, I, 333; *Nesrü'd-dür*, VII, 188; İbn 'Abdülber, *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*, thk. Muhammed Mürsi el-Hûlî, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2. Baskı, Beyrut, 1981, I, 192; *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, III, 264.

Hoca hiç mi hiç orali olmazken biri:

- Peki Hoca, demiş, sen ne yapacaksın?

Rahmetli şöyle cevap vermiş:

- Böylesine bir ziyafet üç ay bile sürse oradan ayrılırsam Tanrı'nın bütün laneti de benim üstüme olsun!⁴⁰

Fıkra: 8/b (Arapça versiyonu)

صَحَبَ طُفَيْلِي جَمَاعَةً فِي سَفَرٍ فَفَرَضُوا عَلَيَّ أَنْ يَخْرُجَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ شَيْئًا لِلنَّفَقَةِ، فَقَالَ
كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ: عَلَيَّ كَذَا. فَلَمَّا بَلَّغُوا إِلَيَّ الطُّفَيْلِي قَالَ: أَتَا عَلَيَّ وَسَكَتَ. قَالُوا لَهُ: لِمَ
سَكَتَ؟ وَإِيْشَ عَلَيْكَ؟ فَقَالَ: لَعْنَةُ اللَّهِ. فَضَحِكُوا وَأَعْفَوْهُ مِنَ النَّفَقَةِ.

Çeviri: Bir tufeyli seyahate çıkmak üzere olan bir topluluğa katılmak istemiş. Gruptakiler her bir yolcunun bir harcama kalemini üstlenmesi şartıyla anlaşmışlar. Böylece her biri “Benim üzerime/payıma masrafın şu kısmı düşsün” diye diye sıra tufeyliye kadar gelmiş. Tufeyli “Benim üzerime de ...” deyip susmuş.

Orada bulunanlar “Neden sustun? Senin üzerine düşecek olan nedir?” di-ye ısrar edince, tufeyli yarım kalan cümlesini tamamlamış: “Benim üzerime de Allah'ın lâneti düşsün”.

Bu cevap herkesi güldürdüğünden tufeyliyi harcamalardan muaf tu-tup aralarına almaya karar vermişler.⁴¹

Değerlendirme: Entrika ve stratejiler söz konusu olduğunda, klasik Arap mizahının bu alandaki en nadide örnekleri hiç kuşkusuz tufeyli (davetsiz misafir) karakterinin başkahramanı olduğu komik hikâyeler aracılığıyla edebi-yata kazandırılmıştır.⁴² İşte Nasreddin Hoca'mıza nispet ederek anlatageldiği-miz yukarıdaki fıkranın özgün ve yazılı ilk formunu da yine Arap edebiyatının – Hoca'dan yaklaşık 300 sene öncesine tarihlenen- kadim kaynaklarının muhtevasında rastlamaktayız.

Arapların bir toplulukla yemek yemeğe iştirak ettiği halde herhangi bir sorumluluk üstlenmeyen obur ya da tufeyli kimseyi tanımlamak üzere kullandıkları (بِرْم) kavramı⁴³ bu anekdotun ağırlık merkezini oluşturmaktadır. Öyle

⁴⁰ *Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca*, s. 243-44 (250 no'lu fıkra: HOCA'YA DÜŞEN)

⁴¹ *Nesrî'd-dür*, II, 174; *Cem'ü'l-cevâhir*, s. 337.

⁴² Klasik mizahta hem rivayet sayısı hem de tema çeşitliliği bakımından olağanüstü bir zenginlik arz etmesi dolayısıyla bu karakter üzerine detaylı bir akademik çalışma tarafımızdan yapılmıştır. Bkz. Şener Şahin, *Klasik Arap Edebiyatında Sofra Mizahı (Tipler ve Temalar)*, Emin Yayınları, 1. Baskı, Bursa, 2011.

⁴³ *el-'İkdü'l-ferîd*, VIII, 12.

anlaşıyor ki tufeylinin kıvrak zekâsı ve müzîp kişiliği sâyesinde bir iş bölümü sırasında kendi payına düşen sorumluluklardan ustaca sıyrılması rolü burada Nasreddin Hoca'ya biçilmiştir.

Ayrıca Türkçe versiyondaki bazı ayrıntılar hikâyenin tipik bir tufeyli nüktesi olmaktan çıkarılıp yerli bir fıkrâ imajı yaratılması için ne kadar özenle çalışıldığını da göstermektedir. Şöyle ki: Sadece yemekli bir buluşmaya vesile olacak mahalli bir bayram/festival adının (Hidrellez) seçimi ile yetinilmemiş; pişirilmesi düşünülen yemeklerin adları da (dolma, hindi, börek, baklava) tamamen mahallileştirilmiştir.

Kurgusal açıdan da ufak tefek farklılıklar göze çarpmaktadır: Yerli versiyonda bir ziyafet, Arapça versiyonda ise bir seyahat söz konusudur. Arapça versiyonda tufeylinin "Benim üzerime de ..." deyip susması hikâyenin kalan kısmına dönük heyecanı artıran dramatik bir tırmanıştır ve bu duygu durumu yerli versiyonda cılız kalmıştır. Buna karşın yerli versiyondaki, Hoca'nın "Böylesine bir ziyafet üç ay bile sürse oradan ayrılırsam ..." şeklindeki ifadesi ise söz konusu açığı telafi eden önemli bir detaydır.

Fıkra: 9/a (Türkçe versiyonu)

Sormuşlar Hoca'ya:

- Cenaze taşınırken tabutun neresinde bulunmalı; önünde mi, arkasında mı, sağında mı, solunda mı? diye.

Hoca cevap vermiş:

- İçinde bulunmayın da, nerede bulunursanız bulunun!⁴⁴

Fıkra: 9/b (Arapça versiyonu)

قَالَ رَجُلٌ لِأَبِي يَعْقُوبَ فَقِيهِ سَجِسْتَانَ: إِذَا شِيعَتْ جِنَازَةٌ فَقَدَّامَهَا أَفْضَلُ أَنْ تَمْشِيَ أَمْ خَلْفَهَا؟ فَقَالَ: اجْهَدْ أَنْ لَا تَكُونَ عَلَيْهَا وَأَمْشِ حَيْثُ شِئْتَ!

Çeviri: Adamın biri Sicistan fakihî Ebû Ya'kûb'a sormuş: "Bir cenaze -defin işlemini için kabristana- götürülürken tabutun önünde mi yürürsek daha sevaptır, arkasında mı?" Ebû Ya'kûb demiş ki: "O tabutun içinde sen olma da, neresinde yürürsen yürü!"⁴⁵

Değerlendirme: Fıkra, unsurları ve mantığı itibarıyla basit bir yapıya sahiptir. Hikâyenin yaklaşık 150 yıl öncesine tarihlenen orijinalinde fıkrâ kişisi Sicistan fakihî olduğu ifade edilen Ebû Ya'kûb'dur. Defin ve cenaze taşıma adabına dair bir meselenin sorulabileceği en doğru karakterlerden biridir fakih. Dolayısıyla

⁴⁴ Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca, s. 131 (2 no'lu fıkrâ: TABUTUN NERESİNDE)

⁴⁵ ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr ve füsûsu'l-ahbâr (I-V)*, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 1991, II, 67; et-Tezkiratu'l-Hamdüniyye, IX, 373.

siyla bu şahsın fakih kimliği ile Hoca'nın cami hocası kimliği arasında bir örtüşmeden söz edilebilir.

Bunun dışında iki fıkra rivayeti arasında küçük bir ayrıntı dikkati çekmektedir: Ebû Ya'kûb versiyonunda sadece "tabutun önünde mi yürürsek daha sevaptır, arkasında mı?" denilirken, Hoca versiyonunda "önünde mi, arkasında mı, sağında mı, solunda mı?" şeklinde yönler çeşitlendirilerek anlatım daha güçlü bir ifadeye kavuşturulmuştur.

Fıkra: 10/a (Türkçe versiyonu)

Hoca, uzak bir yoldan köyüne dönerken yorulmuş bir değirmende mola vermiş. Akşama doğru kalkıp köye doğru yola devam edecekken değirmenci:

- Hoca, demiş, sen iyiliksever insansın. Şurda on tane eşek var. Hepsi de sizin köyün eşiği, onları da beraberinde götür. Hem de binersin, ayağın yerden kesilir.

Hoca kabul etmiş. Eşeğin birine binmiş, ötekilerini de önüne katmış, köyüne doğru yollanmış. Derken karanlık basmış; Hoca'nın içine bir kurt düşmüş. "Şu eşekleri bir sayayım" demiş. Saymış... Dokuz tane! Biri eksik... "Allah Allah, diye geçirmiş içinden, bir de inip sayayım", inmiş, saymış on! Gene binmiş eşiğin birine devam etmiş yola... Çok geçmeden yeniden saymış eşekleri; dokuz! Bindığı eşekten inmiş, saymış, on! Şöyle bir başını kaşıdıktan sonra:

- Eşeğe her binişte bir tanesi eksiliyor, en iyisi mi köye yaya yürüyeyim, demiş.⁴⁶

Fıkra: 10/b (Arapça versiyonu)

عَنْ مُحَمَّدِ الدَّارِيِّ قَالَ: كَانَ عِنْدَنَا رَجُلٌ يَدَارُهُ، كَانَ فِيهِ غَفْلَةٌ فَخَرَجَ مِنْ دَارِهِ وَمَعَهُ عَشْرَةٌ أَحْمَرَةٌ فَرَكِبَ وَاحِدًا وَعَدَّهَا فَإِذَا هِيَ تِسْعَةٌ فَنَزَلَ وَعَدَّهَا فَإِذَا هِيَ عَشْرَةٌ فَلَا زَالَ كَذَلِكَ مَرَارًا فَقَالَ أَنَا أَمْشِي وَأَرْبِحُ حِمَارًا خَيْرٌ مِنْ أَنْ أُرْكَبَ وَيَذْهَبَ مِنِّي حِمَارٌ فَرَأَيْتَهُ يَمْشِي حَتَّى كَادَ يَتَلَفُّ إِلَى أَنْ بَلَغَ قَرِيْبَتَهُ.

Ceviri: Muhammed ed-Dârî anlatıyor: Dârâ'da tanıdığımız son derece dalgın bir adam vardı. Bir defasında Dârâ'dan beraberinde on eşekle birlikte yola çıkmış, eşeklerden birinin üzerine de kendisi binmişti. Bu zat yolda eşekleri sayma ihtiyacı duymuş, saydığına sayılarının dokuz olduğunu görüp hemen bindiği eşekten inerek tekrar saymış, bu sefer de sayıyı on bulmuş. Bu hadise birkaç defa bu minval üzere tekrar edince "Yürüdüğümde eşeklerin sayıca bir fazla

⁴⁶ Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca, s. 293 (335 no'lu fıkra: ON TANE EŞEK)

oluşu, binip de bir eksik olmasından iyidir” demiş ve yolun köye kadar olan kısmını kendini helak edecek şekilde yürüyerek kat etmiş.⁴⁷

Değerlendirme: Patentinin Nasreddin Hoca’ya aidiyeti konusunda Anadolu insanının kuşku etmeyeceği fıkralardan biri olan 10 eşek fıkrası klasik Arap fıkra külliyyatında ahmak nükteleri kategorisinde tedavül eden popüler bir anlatıdır. Bu rivayete, Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin (ö. 597/1201) tamamen budalalara tahsis edilmiş meşhur derlemesi *Ahbârü’l-hamkâ ve’l-muğaffelîn*’den yaklaşık iki asır öncesinde birkaç Arap mizah klasiğinde de rastlanmaktadır.

Klasik Arap edebiyatında dalgın tiplere ilişkin malzemeyi de ihtiva eden budala külliyyatları bu türden ahmaklık örneği sergileyen çok sayıda hikâye barındırmaktadır. Ancak Muhammed ed-Dârî’nin ağzından anlatılan hikâyenin Nasreddin Hoca’ya gelinceye kadar ki serüveninde uğradığı en radikal değişim şudur: Fıkranın orijininde eşekler emanet değildir, hâlbuki mahalli versiyonda kurguya *emanet* kavramı sokularak saymanın önemine ve tekrarına üstü kapalı bir gönderme yapılmıştır: Eşekler tekrar tekrar sayılmalıdır, çünkü emanettir. Ayrıca eşekleri saymaya neden ihtiyaç duyulduğuna ilişkin orijinal metinde herhangi bir ipucuna rastlanmazken, mahalli versiyonda bu motivasyonu sağlayacak muazzam bir ayrıntı yer almaktadır: “*Derken karanlık basmış; Hoca’nın içine bir kurt düşmüş, ‘Şu eşekleri bir sayayım’ demiş*”.

Bize göre bu, fıkraların tarih içerisindeki serüveninde uğradığı değişimlerin anlatıma ve kurguya yansıdığı en güzel örneklerden birini oluşturmaktadır.

Fıkra: 11/a (Türkçe versiyonu)

Karısıyla tartışırken bir gece Hoca’nın evinde olağanüstü gürültü kopmuş. Komşusu meraklanarak Hoca’nın kapısını çalmış ve gürültünün nedenini sormuş. Hoca:

- Önemli değil, demiş, bizim köroğluluyla tartışıyorduk, kızdı ve cüb-bemi merdivenden aşağı attı.

Komşusu:

- Hoca, demiş, merdivenden atılan cübbeden ses çıkarmı hiç?!

Hoca gülmüş ve:

- Komşu, demiş, içinde ben olursam çıkar!⁴⁸

⁴⁷ *Muhâdarâtu’l-üdebâ*, II, 772; *Nesrî’l-d-dür*, VII,; İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec, *Ahbârü’l-hamkâ ve’l-muğaffelîn*, şerh: Abdülemîr Mehennâ, Dârü’l-fikri’l-Lübânî, 1. Baskı, Beyrut, 1990, s. 162.

⁴⁸ *Bütûn yönleriyle Nasreddin Hoca*, s. 245 (254 no’lu fıkra: İÇİNDEKİ). Ayrıca şu fıkralarla karşılaştırmın: s. 131 (1 no’lu fıkra: İÇİNDE BEN OLSAYDIM) ve s. 246 (255 no’lu fıkra: MAAZALLAH)

Fıkra: 11/b (Arapça versiyonu)

قَالَ رَجُلٌ لِّجَحَا: سَمِعْتُ مِنْ دَارِكُمْ صَرَخًا، قَالَ: سَقَطَ قَمِيصِي مِنْ قَوْفِي، قَالَ: وَإِذَا سَقَطَ مِنْ قَوْفِي؟ قَالَ: يَا أَحْمَقُ، لَوْ كُنْتُ فِيهِ أَلَيْسَ كُنْتُ قَدْ وَقَعْتُ مَعَهُ!؟

Ceviri: Adamın biri Cuha'ya gelerek "Evinizden bir feryat yükseldi, hayırdır?" diye sorunca Cuha "Elbitem yukarıdan düştü de!" demiş.

Adam "O feryat sırf elbise yukarıdan düştüğü için miydi yani?" diye hayretini izhar edince de Cuha "Bre ahmak" demiş, "bana ait gömleğin içinde ben olacağıma göre elbette bendeniz de kapaklanmayacak mıydım?!"⁴⁹

Değerlendirme: Fıkra orijini itibarıyla bir Cuhâ hikâyesi olup belli başlı unsurların geçen zaman zarfında önemli ölçüde değişime uğradığı görülmektedir. Öncelikle her iki kurgunun standart unsurlarına bir göz atalım:

- ✓ hanede olağanüsü bir gürültü kopar, komşular merak edip nedenini anlamak ister.
- ✓ gürültünün sebebinin yukarıdan aşağıya düşen bir kıyafet olduğu iddia edilir.
- ✓ muhatabın ikna olmaması üzerine gürültünün gerçek kaynağı açıklanır: düşen Hoca'nın veya Coha'nın ta kendisidir.

İki fıkra rivayeti arasındaki temel farklılıklara değinecek olursak, Cuha versiyonunda gürültünün kaynağı sorulduğunda düşen şeyin doğrudan 'gömlek' olduğu ifade edilmekte, buna karşın Hoca versiyonunda işin içine Hoca'nın huysuzluğuyla bilinen karısı da dâhil edilerek cübbe ona atılmaktadır. Mizahi gelenekteki karı-koca kavgalarının keyif veren karakteri dolayısıyla anlatımın bir üst dramatik evreye bu didişme sayesinde taşınmak istendiği düşünülebilir. Bunun dışında temel bir fark da şudur: Coha asıl düşenin kendisi olduğu itirafını muhatabını ahmaklıkla suçlayarak, Hoca ise aynı itirafı -tebessümünden de anlaşıldığı üzere- hadiseyi ört bas etmenin artık mümkün olmadığını kanaat getirerek yapmaktadır.

Fıkra: 12/a (Türkçe versiyonu)

Bir tanışı Hoca'dan vâde ile borç para isteyince rahmetli şu cevabı vermiş:

- Vallahi borç veremem, ama istediğin kadar vâde verebilirim!⁵⁰

Fıkra: 12/b (Arapça versiyonu)

⁴⁹ *Ahbârü'l-hamkâ*, s. 47.

⁵⁰ *Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca*, s. 158 (65 no'lu fıkra: BORÇ VE VADE)

أَتَى قَوْمَ عِبَادِيَا فَقَالُوا نُحِبُّ أَنْ تَسْلِفَ فَلَانًا أَلْفَ دِرْهَمٍ وَتَوَخَّرَهُ سَنَةً. فَقَالَ هَاتَانِ حَاجَتَانِ وَسَأُقْضِي لَكُمْ إِحْدَاهُمَا وَإِذَا فَعَلْتَ ذَلِكَ فَقَدْ أَنْصَفْتُ. أَمَا الدَّرَاهِمُ فَلَا تَسَهَّلْ عَلَيَّ، وَلَكِنِّي أُؤَخِّرُهُ سَنَتَيْنِ!

Ceviri: Bir grup insan bir Abbâdî'ye gelerek: “(Bizler aracıyız) filancaya 1000 dirhem borç vermeni, ödeme tarihini de bir sene sonrasına atmanı rica ediyoruz” demişler. Abbâdî demiş ki: “Farkındaysanız şu an iki talepte bir-den buldunuz. Hatırınız için bu iki talepten birini yerine getireceğim, böylece isteğinizin en azından yarısını karşılamış olurum. Şöyle ki: sözünü ettiğiniz 1000 dirhemi bulma işi beni aşar; ancak 1 sene sonrasına koyduğunuz ödeme tarihini iki seneye çıkartabilirim!”⁵¹

Değerlendirme: Orijinal biçimine, cimri edebiyatı kapsamındaki en eski derlemeyi yapmış olan hicri 3. yüzyıl müelliflerinden Câhız'ın *el-Beyân ve't-tebyîn*'inde rastladığımız bu fıkra, esasen, borçlanma ameliyelerini de içine alan arz-ı hâcette bulunma konulu klasik bir cimri hikâyesidir.

Klasik Arap edebiyatında sıkça görülen arz-ı hâcet temalı mizahi anekdotlarda borcu verecek tarafın tescilli bir pinti oluşu bu türden rivayetleri tipik cimri hikâyeleri kategorisine dâhil etmektedir.

Oluşum tarihleri bakımından aralarında en az 400 yıllık uzun bir zaman dilimi bulunan iki rivayet, yapısal olarak karşılaştırıldıklarında esasen büyük farklılıklar arz etmemektedir. Önemsiz sayılabilecek birkaç ayrıntı ise şöyledir: Hoca versiyonunda, vade ile borç para istemeye gelen kişi Hoca'nun bizzat bir tanışdır. Arap versiyonunda ise bir grup insan, Abbâdî olarak tanıtılan bir cimriye⁵², bir dostları adına aracılık etmek üzere gelmektedir. Keza Hoca versiyonunda ne istenen borcun miktarında ne de uzatılmak istenen vadenin süresinde bir belirlilik yoktur. Hâlbuki orijinal metinde bu iki ayrıntı da (1000 dirhem tutarındaki abartılı meblağ ile 1 senelik uzun vade) zikre-dilerek muhatap adeta olumsuz cevap vermeye mahkûm edilmiş gibidir.

Fıkra: 13/a (Türkçe versiyonu)

Annesi Hoca'yı çocukken bir terzinin yanına çıkar vermiş. Hoca tam iki yıl terziye gidip gelmiş. Bir gün annesi sormuş:

— Terzide neler öğrendin evladım?

Hoca:

⁵¹ *el-Beyân ve't-tebyîn*, III, 247; *el-'İkdü'l-ferîd*, VII, 181; VIII, 135; *Nesrû'd-dür*, II, 154.

⁵² Bu kişi *el-'İkdü'l-ferîd*'de bir yerde Sümâme b. Eşras (VII, 181); bir başka yerde ise Eş'ab (VIII, 135) olarak geçmektedir.

- Duaların sayesinde anacağım, demiş, sanatın yarısını öğrendim. Dikilmiş şeyleri çok güzel sökebiliyorum. Öbür yarısı kaldı, ömrüm yetişirse dikmesini de öğreneceğim!⁵³

Fıkra: 13/b (Arapça versiyonu)

قَالَ أَشْعَبُ: أَسَلَمْتَنِي أُمِّي إِلَى بَرَّازٍ، فَسَأَلْتَنِي بَعْدَ سَنَةٍ "أَيْنَ بَلَغَتْ؟" فَقُلْتُ "فِي نَصْفِ الْعَمَلِ"، قَالَتْ "وَكَيْفَ؟" قُلْتُ "تَعَلَّمْتُ النَّشْرَ وَبَقِيَ الطِّيَّ" قَالَتْ "أَنْتَ لَا تُفْلِحُ!"

Çeviri: Eş'ab anlatıyor: Annem beni bir bezzazın (manifaturacı) yanına vermişti. Aradan bir yıl geçtikten sonra bu meslekte ne kadar yol aldı-ğımı sordu. Ben de işin yarısını öğrendiğimi söyledim.

- Nasıl yani? diye sorunca da
- (Kumaş toplarını) açmayı pekâlâ becerebiliyorum, geriye bu açılan topların dürmesini öğrenmek kaldı, dedim.

Annem bu cevabımı duyunca:

- Sen hayatta adam olmazsın oğlum, diye sitemde bulundu.⁵⁴

Değerlendirme: Hocaya nispetle anlatılan fıkra ile Eş'ab'a nispetle anlatılan fıkraların yine kurgu ve mantık bakımından benzeştiği, ancak bazı ufak detaylarda ayrıştıkları dikkati çekmektedir. Hocanın hayta ve işten kaytaran kişilik özellikleri, esasen tamahkârlık hasletiyle ünlenmiş Eş'ab'ın muzip karakterine de uygundur. Ayrıca adam olması ve bir meslek öğrenmesi için her ikisi de anne tarafından bir sanatkârın (biri terzinin diğeri manifaturacının) yanına verilmiştir. Burada klasik Eş'ab nüktelerinde görmeye alışık olduğumuz "Eş'ab'la annesi arasındaki atışma ve tartışmaları" hatırlarsak, hikâyenin orijinine dair kanaatlerimizin Eş'ab rivayetinin lehine doğru çevrildiğini görebiliriz.

Sanatın öğrenilmesi için tanınan süre Hoca için bir, Eş'ab için iki yıl olmak üzere değişiklik gösterse de son tahlilde kahramanlarımız sanatın ancak yarısını öğrenebilmişlerdir: Nasreddin sadece sökebilmekte, Eş'ab da sadece kumaş toplarını açabilmektedir. İşin asıl zor kısımları (dikiş ve katlama) ise her iki karakterin haylaz tabiatlarına uygun biçimde öğrenilememiştir. Türkçe fıkra final, Nasreddin'in "ömrüm yetişirse dikmesini de öğreneceğim" mealindeki muzip cümlesi ile bağlanırken, orijinal metinde bunu Eş'ab'ın geçimsiz annesi⁵⁵ yapmaktadır: "Hayatta senden adam olmaz!"

⁵³ Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca, s. 148 (42 no'lu fıkra: ÖTEKİ YARISI)

⁵⁴ el-Husrî, el-Kayrevânî, *Zehrû'l-âdâb ve semerü'l-elbâb* (I-II), thk. Yûsuf Ali Tavîl, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1. Baskı, Beyrut, 1997, I, 156; *Cem'ü'l-cevâhir*, s. 68; el-İsfehânî, Ebü'l-Ferec, *Kitâbü'l-Eğânî* (I-XXIV), thk. Semîr Câbir, Dârü'l-fıkr, 2. Baskı, Beyrut, t.y. XIX, 149; *Nesrû'd-dür*, V, 211.

⁵⁵ Rosenthal'in, Eş'ab'ın annesinin gevşek ahlaklı ve kötü bir karaktere sahip oluşuna ilişkin kısa bir değerlendirmesi için bkz. Rosenthal, Franz, Erken İslam'da *Mizah*

Fıkra: 14/a (Türkçe versiyonu)

Hoca huysuz bir katra binmiş.

- Nereye gidiyorsun? diye sormuşlar.
- Hiç, demiş, katırın istediği yere!⁵⁶

Fıkra: 14/b (Arapça versiyonu)

جَمَحَتْ بِهِ (بِجَحَا) بَغْلَةً يَوْمًا، فَآخَذَتْ بِهِ فِي غَيْرِ الطَّرِيقِ الَّذِي أَرَادَهُ، فَلَقِيَهُ صَدِيقٌ لَهُ.
فَقَالَ: أَيْنَ عَزَمْتَ يَا أَبَا الْغُصْنِ؟ فَقَالَ: فِي حَاجَةِ لِلْبَغْلَةِ!

Çeviri: Bir gün Cuha'nın katırını huysuzluk edip, gitmek istediği istika-metin aksi yönünde ilerlemeye başlamış. Yolda bir arkadaşı kendisine rast gelip "Hayırdır Cuha (Ebü'l-Ğusn), nereye böyle?" diye sorunca, "Nereye olacak" demiş, "katırın istediği yere!"⁵⁷

Değerlendirme: Son derece basit kurgulu bu meşhur fıkranın Türkçe ve Arapça versiyonları arasında ana kahramanları dışında neredeyse hiçbir farklılık bulunmamaktadır. Esasen, hicri ikinci yüzyılda Irak muhitinde yaşadığı sanılan, anekdotları İslam dünyasının dört bir tarafına yayılan ünlü Arap fıkrâ kahramanı Cûhâ ile, Anadolu topraklarından doğan mizah kah-ramanımız Nasreddin Hoca'nın adlarındaki benzerlik de fıkraların soyunu belirlemede sorun üreten hususlardan biri gibi görünmektedir. Cûhâ (جُوْحَا) isminin Hoca (خَوَاحِه) kelimesiyle olan fonetik yakınlığı dikkate alınırca, fıkraları iki asır boyunca kayda geçmemiş olan Nasreddin hoca anlatılarına Cûhâ hikâyelerinin -sırf bu benzerlik sebebiyle- karışmış olabileceğini de varsayabiliriz.⁵⁸ Bu vesileyle kimi modern araştırmacıların, elimizdeki incelemeye konu fıkra külliyyatının farklı kültürlerle transferinde, Hoca ile Cuha isimleri arasındaki benzerliğin rolü olduğuna dikkat çektiklerini de belirtelim.

Fıkra: 15/a (Türkçe versiyonu)

Densizin biri Hoca iştahlı iştahlı atıştırırken:

- Neden, demiş, yemeği beş parmağınla yiyorsun?!

Hoca bir yandan yemesine devam ederken, bir yandan da vermiş cevabını:

(Humour in Early Islam/Çev.: Ahmet Arslan), İris Yayıncılık, I. Baskı, İstanbul, 1997, s. 41.

⁵⁶ Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca, s. 166 (87 no'lu fıkra: HUYSUZ KATIR)

⁵⁷ Nesri'd-dür, V, 207; et-Tezkiratü'l-Hamdûniyye, IX, 455.

⁵⁸ Cûhâ ile Hoca'nın şahsiyet ve mizahi tarzları itibarıyla farklılıkları üzerine bir değerlendirme için bkz. DIA, Cuha mad., VIII, 2.

– Altı parmağım olmadığından!⁵⁹

Fıkra: 15/b (Arapça versiyonu)

قِيلَ لِبَعْضِهِمْ: لِمَ تَأْكُلُ بِخَمْسِ أَصَابِعٍ؟ قَالَ: وَلِي أَكْثَرَ مِنْهَا!

Çeviri: Adamın birine “Neden yemek yerken beş parmağımın beşini de bulaştırıyorsun?” şeklinde bir soru sorulunca, “Başka parmağım mı var ki?!” cevabını vermiş.⁶⁰

Değerlendirme: Nasreddin Hoca’ya nispet edilen bu fıkra esasen basit bir soru-cevap mantığını içeren bir obur nüktesidir. Zaten metnin alındığı kaynaklarda bu rivayet bir obur nüktesi olarak takdim edilmektedir. Ancak Hoca versiyonunda anlatımın bazı ayrıntılarıyla oldukça eğlenceli hale getirildiği dikkati çekmektedir. Herşeyden önce soruyu soran kişi ‘densiz’ olarak tanımlanmakta böylece en başta Hoca’nın karşısında mahkûm edilmektedir. Hoca yemeği “iştahlı iştahlı” yemekte, bu da Hoca’nın görgüsüzlükle damgalanmasına engel olmakta, bilakis onu sevimli kılmaktadır. Orijinal metinde obur, sorulan soruya “Başka parmağım mı var ki?” cevabını vermekle yetinirken, Hoca altıncı parmağı zikrederek yanıt vermekte, üstelik bir taraftan cevap verirken diğer taraftan yemesine devam etmektedir. Son tahlilde bu fıkrada Hoca’ya biçilen görgüsüz yiyici profilinin klasik Arap mizahının meşhur tiplerinden obur bedevi tipolojisiyle birebir uyumlu olduğunu söyleyebiliriz.

Fıkra: 16/a (Türkçe versiyonu)

Kadı, Hoca’yı iftara davet etmiş. Yanındaki kâhyasına da:

– Hoca çok sever, aşçıbaşına söyle incir tatlısı da yapsın! demiş.

Hoca akşama iftara gitmiş. Zeytinle iftar edilmiş, öteki yemekler de yenmiş, fakat incir tatlısından ses çıkmamış. Yatsı namazından sonra kadı:

– Hoca, demiş, bir aşir okuyun da zevkle dinleyelim.

Hoca, Kuran’daki “İncir ve zeytine and olsun” anlamına gelen “Vettîni vez zeytûni” diye başlayan sureyi okurken “incir” anlamına gelen “tîn”i atlatıp sadece “Vezzeytûni” demiş. Kadı:

– “Vettîn”i unuttun Hocam, demiş.

Hoca şöyle cevap vermiş:

– Onu benden önce sen unuttun!⁶¹

⁵⁹ Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca, s. 135, 320 (11 ve 398 no’lu fıkralar)

⁶⁰ Nesrû’d-dür, II, 172; et-Tezkiretü’l-Hamdûniyye, IX, 100.

⁶¹ Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca, s. 214 (195 no’lu fıkra: İNCİR VE ZEYTİN)

Fıkra: 16/b (Arapça versiyonu)

قَالَ الْأَصْمَعِيُّ: أَضَفْتُ أُعْرَابِيًّا فَلَمَّا أَكَلْنَا قُلْتُ يَا جَارِيَّةُ أَطْعَمِينَا تَيْنًا، فَنَسِيتَهُ، فَقُلْتُ لَهُ بَعْدَ سَاعَةٍ: أَنْتُحَسِّنُ شَيْئًا مِنَ الْقُرْآنِ؟ قَالَ: نَعَمْ. فَقُلْتُ: اقْرَأْ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَالزَّيْتُونَ وَطُورِ سَيْنِينَ. فَقُلْتُ وَأَيْنَ التَّيْنِ؟ فَقَالَ: نَسِيتَهُ أَنْتَ وَجَارِيَتِكَ مِنْ ذَلِكَ الْوَقْتِ!

Ceviri: Asmaî anlatıyor: Bir defasında bir bedeviyi konuk etmiştim. Birlikte yemek yedikten sonra câriyeme seslenerek “Bize incir ikram et” dedim. Ancak ben inciri falan unuttum ve sohbet arasında bedeviye “Kuran’dan şöyle güzel okuduğun bir yer var mı?” diye sordum. “Evet” yanıtını alınca da, “Oku öyleyse” dedim. Bedevî, besmeleyi çektikten sonra Tîn (yani İncir) suresinin başındaki ilk sözcüğü atlayarak:

Zeytin’e ve Tûr’a (Sînâ Dağı’na) and olsun ki ... (Tîn:1-2)

diye okumaya başladı. Ben bir sehivde bulunduğunu zannederek “Tîn (incir) nerede?” diye sorunca taşı gediğine koyuverdi: “Onu demin asıl sen ve cariye unuttunuz!”⁶²

Değerlendirme: Ünlü ahbar ravisi Asmaî kanalıyla rivayet olunan bu fıkra Arap kaynaklarında yer alan çeşitlemeleriyle klasik müslüman mizahında popüler hâle gelmiş meşhur bir anekdottur. Hikâyenin anlatıcısı Asmaî’nin rolü yerli versiyonda bir kadıya verilmiş, kurguda ayrıca ikincil derecede önemli bazı müdahalelerde de bulunulmuştur. Herşeyden önce karakter kadrosundaki ve diğer unsurlardaki paralelliklere bir göz atalım:

	Yerli versiyon	Arap Versiyonu
Ev sahibi:	Kadı	Asmaî
İkramı hazırlayan:	Kâhya	Cariye
Misafir:	Nasreddin Hoca	Bedevi
İkram:	İncir	İncir tatlısı

Burada dikkat çeken husus, aslında birincil öneme sahip olan “misa-fir” dir. Anlaşıldığına göre, zaman zaman saf rolü oynasa da kurnazlıklarıyla işini koptaran bedevi karakterinin rolü burada Nasreddin Hoca’ya verilmiştir. Zaten bu fıkra dışında daha birçok Arap nüktesi de yerleştirilirken bedevi tipinin rolü bu karakter uyuşumundan dolayı Nasreddin Hoca’muza rahatça verilmiştir.

İkinci olarak, Tîn suresinin girişindeki “incir” ve “zeytin” unsurlarının her ikisinin de kullanımına imkân vermek için yerli hikâyede davetin bir iftar da-

⁶² Muhâdarâtü’l-üdebâ, II, 557.

veti şeklinde tasarlandığını görüyoruz. Böylece iftarını zeytinle açan Hoca - Asmaî'nin rivayetinde boş geçilmesine rağmen- bu ilk unsurun (zeytinin) hakkını tam olarak verebilecektir.

Üçüncü olarak, fıkranın Anadolu versiyonunda temel bir kurgu zaafı dikati çekmektedir: Hoca ikramların sonunda incir tatlısı olduğunu nasıl haber almıştır, fıkrada bu nokta pas geçilmiştir. Hâlbuki Arap versiyonunda bu mühim nokta “Birlikte yemek yedikten sonra câriyeme seslenerek ‘Bize incir ikram et’ dedim” denilerek hikâyenin bünyesine sokulmuştur.

Bu arada hikâyenin başka Arapça çeşitlemelerinde ev sahibinin inciri, misafir daha kapıdayken hemen sedirin altına sürdüğü, ancak duruma muttali olan misafirin yukarıdaki okuma biçimiyle onu sedirin altından çıkartmayı başardığı görülmektedir.⁶³ Hikâyenin mantıksal kurgu bakımından bu daha güçlü formları Âbî'nin ve Hamdûnî'nin rivayetlerinde yer almaktadır.⁶⁴

Fıkra: 17/a (Türkçe versiyonu)

Bir köylü uyuz keçisini hocaya getirerek:

- Hocam demiş, senin nefesin kuvvetlidir. Şunu bir okuyup üfle de hastalığı iyileşsin!

Hoca:

- Valla, demiş, nefesim kuvvetli olmasına kuvvetlidir ama katransız hiç etkisi olmaz. Ben nefes edeyim, sen de nefesime biraz katran ekle, o zaman keçiye kurtarırız bu illetten!⁶⁵

Fıkra: 17/b (Arapça versiyonu)

قَالَ الْجَمَّازُ: قُلْتُ لِرَجُلٍ رَمَدَ الْعَيْنِ: بِأَيِّ شَيْءٍ تُدَاوِي عَيْنِيكَ؟ فَقَالَ: بِالْقُرْآنِ وَدَعَاءِ
الْوَالِدَةِ. قُلْتُ: اجْعَلْ مَعَهُمَا شَيْئًا يُقَالُ لَهُ: الْعَنْزَرُوتُ.

Çeviri: Cemmâz bir keresinde gözlerinde trahoma rahatsızlığı olan bir gence tesadüf etmiş ve “Bu iltihaplı gözleri neyle tedavi ediyorsun?” diye kendisine sormuş. Genç “Kur’ân-ı Kerim’le ve ananın duasıyla” deyince, Cemmâz “Bence sen bu listeye (göz iltihabı tedavisinde muazzam faydası olduğu bilinen) anzerût adındaki reçineyi de ekle!” demiş.⁶⁶

⁶³ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *Kitâbü'l-ezkiyâ*, Mektebetü'l-Ğazzâlî, y.y., t.y. s.104; *Ahbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, s.114.

⁶⁴ *Nesrû'd-dür*, III, 157; *et-Tezkiretü'l-hamdüniyye*, II, 373.

⁶⁵ *Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca*, s. 189 (137 no'lu fıkra: UYUZ KEÇİ)

⁶⁶ *el-Besâir ve'z-zehâir*, VII, 18-19; *Nesrû'd-dür*, III, 172; *Rebü'l-ibrâr*, IV, 36; *Ahbârü'z-zırâf*, s. 97.

Değerlendirme: Nasreddin Hoca'nın vefatının yaklaşık 150 sene önce-
sindeki yazılı Arap kaynaklarında tesadüf ettiğimiz fıkranın Arapça versiyonu,
esasen sakat tevekkül anlayışının uygun bir üslupla tenkit ve tashihi edildiği
akidevi arkaplanı da olan bir Cemmâz nüktesidir. Birçok fıkrada olduğu gibi
orijinali ile mahallileşmiş versiyonları arasında ciddi kurgu farklılıkları bu-
lunmasına rağmen, her iki mizahi anlatıda da verilmek istenen mesaj ortaktır:
Kavli dua ile yetinmeyip sebeplere de başvurmak.

Orijin fıkrada hasta mesabesindeki kişi trahoma rahatsızlığı çeken bir deli-
kanlı iken, yerli anlatımda bu ögenin yerini uyuz keçi almıştır. Gerek delikan-
lının gerekse de uyuz keçinin sahibi olan köylünün, başlarındaki dertle müca-
dele etme yöntemlerinde temel bir eksikliğe dikkat çekilmektedir. Zira ne göz-
lerin tedavisi için Kuran-ı Kerim ve ana duası ne de uyuza karşı Hoca'nın oku-
yup üflemesi tek başına yeterli görülmemektedir.

Orijin hikâyedeki Kuran-ı Kerim ve ana duasının yerini yerli hikâyede Ho-
ca'nın kuvvetli nefesi almıştır. Ama her iki anlatıda da ana karakterler önerilen
tedavi çözümlerini kabul ile birlikte yetersiz görmektedir. Bu yüzden ilkinde
muhatabın inancına ikincisinde de hüsnü zannına saygı gereği önerilen reçete-
ler kabul edilmekte fakat bunlara birer ilave (Cemmâz fıkrasında anzerüt reçi-
nesi, Hoca fıkrasında katran) yapılması istenmektedir.

Son tahlilde denilebilir ki ibretlik Cemmâz hikâyesi, gerek yerel unsurların
katılımı gerekse de Anadolu Türkçesinin mizahi bir hava yaratacak biçimde
anlatımda kendini hissettirmesi sayesinde adeta yeni baştan kurgulanmış gibi-
dir.

Fıkra: 18/a (Türkçe versiyonu)

Hoca gençliğinde okumak için bir arkadaşıyla birlikte Konya'ya gitmiş.
Arkadaşı şehirde minareleri görünce

- Allah Allah, demiş, nasıl yapıyor bunlar acaba?

Hoca:

- Bunu bilmeyecek ne var, demiş, kuyuları ters çevirip yapıyorlar!⁶⁷

Fıkra: 18/b (Arapça versiyonu)

نَظَرَ حَمَّصِي إِلَى مَنَارَةِ الْمَسْجِدِ، فَقَالَ لِأَخْر: مَا كَانَ أَطْوَلَ أَوْلَيْكَ الَّذِينَ بَنَوْا هَذِهِ الْمَنَارَةَ!
فَقَالَ لَهُ: أَسَكَّتْ مَا أَجْهَلَك! تَرَى أَنَّ فِي الْأَرْضِ أَحَدًا يَطْوِلُ هَذِهِ الْمَنَارَةَ؟ وَإِنَّمَا بَنَوْهَا عَلَى
الْأَرْضِ ثُمَّ أَقَامُوهَا، أَوْ حَفَرُوا بِئْرًا وَقَلَّبُوهَا.

Ceviri: Hımslının biri, yüksekçe bir cami minaresi görünce “Bu minareyi in-
şa edenler ne kadar da uzun boyluymuş” diye hayretini ifade etmişti. Yanındaki

⁶⁷ Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca, s. 202 (168 no'lu fıkra: MİNARE)

arkadaşı “*Sus seni kara cahil!*” dedi, “*sence bu minareyi inşa edecek boyda insan var mı ki yeryüzünde?! Bence onu önce yerde yapıp sonra (halatla) ayağa dikmişlerdir, ya da önce derin bir kuyu kazıp içine minarenin kalıbını dökmüşler, sonra da etrafındaki toprakları temizleyerek minareyi ortaya çıkarmışlardır!*”⁶⁸

Değerlendirme: Hikâyelerin temel kurgusunda bazı farklılıklar sezil-mekle birlikte iki fıkranın örtüştüğü ve ayrıştığı birkaç temel noktaya işaret edelim: Herşeyden önce Konya’ya ilk gidişi dolayısıyla daha önce minareli ca-mi görme fırsatı bulamamış olan -sonradan Nasreddin Hoca’nın kendisini ah-mak yerine koyacağı- saf arkadaşına karşılık klasik fıkra külliyatında zaten ahmak hikâyelerinin ana karakterlerinden birini temsil eden Hımslı tipolojisi yer almaktadır. Ancak mahalli anlatıda Nasreddin Hoca, saf arkadaşını tiye alan kurnaz rolünü oynarken, orijin fıkrada her iki tarafın da saflıkta yarışan iki ahmak olduğu görülmektedir.

Önemli bir fark şudur: yerli versiyonda Hoca’nın saf arkadaşının mi-nare inşaatına dair hiçbir fikri yoktur, hâlbuki Hımslı’lardan her ikisi de -parlak olmasa da- birer fikir sahibidir.

Son olarak, minarelerin nasıl yapıldığına ilişkin Nasreddin Hoca’nın izahatındaki yöntem basit bir iç-dış etme hadisesi olarak tarif edilmektedir,⁶⁹ hâlbuki orijin fıkrada Nasreddin Hoca’nın bu fikrinden tamamen farklı iki yöntem sunulmaktadır:

- a) minareyi yerde yapıp sonra halatla ayağa dikme ya da bundan daha aptalca ve zahmetlice olan
- b) önce derin bir kuyu kazıp içine minarenin kalıbını dökme sonra da etrafındaki toprakları temizleyerek minareyi ortaya çıkarma

Fıkra: 19/a (Türkçe versiyonu)

Hoca’ya sormuşlar:

- Burcun ne? diye.
- Teke, demiş.

⁶⁸ *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, II, 750; *Nesrî'd-dür*, VII, 200; *Ahbârü'l-hamkâ*, s. 180.

⁶⁹ Esasen bu mantığın ana fikri yine Nasreddin Hoca gibi muzipçe yorumlarıyla ün yapmış olan bir başka mizah kahramanının, Cuhâ’nın bir nüktesinde yer almaktadır:

Bir gün babası Cuhâ’ya “*Şu testiği götür sırlatver*” demiş Cuhâ da testiği dışından sırlatmış-tı. Babası testiği o vaziyette görünce “*Gözün çıksın evlat gibi senin, nerede görülmüş testinin dıştan sırlandığı?*” diye çıkışınca Cuhâ pişkin pişkin “*Allah iyiliğini versin babacığım*” demiş “*eğer hoşuna gitmediyse çarık gibi iç-dış et ki sırlı yüzeyi içte kalıversin!*”

el-Besâir ve'z-zehâir, IV, 100.

- Aman Hoca demişler, bu adda ne burç var ne yıldız!
- Var, demiş, doğduğum zaman anam müneccimlere sormuş, senin oğlan “cediy” burcundan demişler.
- İyi ama cediy oğlak demek!
- Behey cahiller, o zamandan bu zamana cediy büyüyüp teke olmaz mı? ⁷⁰

Fıkra: 19/b (Arapça versiyonu)

قَالَ مَنْجَمٌ لِرَجُلٍ مِنْ أَهْلِ طَرْسُوسَ مَا نَجَمَكَ قَالَ أَلْتَيْسَ فَصَحَّكَ الْحَاضِرُونَ وَقَالُوا لَيْسَ فِي النُّجُومِ وَالْكَوَاكِبِ تَيْسٌ قَالَ بَلَى قَدْ قَبِلَ لِي وَأَنَا صَبِيٌّ مِنْدُ عَشْرِينَ سَنَةً نَجَمَكَ الْجَدِي قَلَّا شَكَ أَنْتَهُ قَدْ صَارَ تَيْسًا مِنْدُ ذَلِكَ الْوَقْتِ!

Çeviri: Bir müneccim Tarsuslu bir gence burcunun ne olduğunu sor-muş, genç de “Teke!” cevabını vermiş.

Orada bulunanlar gülüşmeye başlayıp “Ne burçlar ne de yıldızlar içinde bu adda bir şey yok!” diye itiraz edince delikanlı “Olmaz olur mu?” de-miş “yirmi sene önce ben çocukken bana burcumun oğlak olduğu söylenmişti, o zamandan bu zaman herhalde teke olmuştur artık!”⁷¹

Değerlendirme: Hoca’ya nispet edilen hikâyelerin bir bölümünün Arap orijinli olduğunu gösteren en somut kanıtlardan birisi bu fıkradır. Zira anlatıdaki mizahi vurguyu sağlayan “CEDY (Arapça’da oğlak)” terimi sadece Arapça metinde yer almamış, Nasreddin Hoca versiyonunda da ihmal edil-meyerek metne ustaca monte edilmiştir. İki fıkra arasında mekân ve şahıs kadrosu bakımından bazı farklılıklar göze çarpsa da, hikâyenin ana kurgusunu oluşturan parçalar arasında ciddi benzeşmeler bulunmaktadır. Esasen ah-maklara ve yarı meczup karakterlere dair rivayetleri toplayan İbnü’l-Cevzî’nin derlemesindeki bu ahmak tipolojisi, zaman zaman fıkralarda safdil olarak yansıtılıp da sergilediği kurnazlık ile muhataplarını alaya alan ya da onları şaşırtıp mahcup eden Hoca’nun o değişken (ahmak-kurnaz) tavrına ve karakterine uymaktadır. Bu yönüyle Türkçe versiyon, henüz Hoca doğmadan kayda geçirilen Arapça aslının güzel bir uyarlamasını temsil etmektedir.

Fıkra: 20/a (Türkçe versiyonu)

Nasreddin Hoca ile oğlu yolda giderken bir cenazeye rastlamışlar. Kadının biri ölünün ardından ağıt yakıyormuş:

- Ah bir tanem, bir elin yağda bir elin balda idi; yediğin önünde yemediğin ardında idi. Bütün bunları bıraktın şimdi tam takır, kuru bakır bir yere gidiyorsun!

⁷⁰ Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca, s. 188 (133 no’lu fıkra: TEKE BURCU)

⁷¹ Ahbârü’l-hamkâ, s. 166.

Oğlu Nasreddin Hoca'yı dürterek şöyle demiş:

– Baba, baba! Duydun mu? Cenazeyi bizim eve götürüyorlar.⁷²

Fıkra: 20/b (Arapça versiyonu)

وَكَانَ سَائِلٌ مِّمَّشِي وَابْنٌ لَهُ صَغِيرٌ مَعَهُ فَسَمِعَ امْرَأَةً خَلْفَ جَنَازَةٍ تَقُولُ: أَيُّنَ يَذْهَبُونَ بِكَ يَا سَيِّدِي؟ إِلَى بَيْتٍ لَيْسَ فِيهِ غَطَاءٌ وَلَا نَعْمَةٌ وَلَا رِضَاءٌ، وَلَا غَدَاءٌ وَلَا عِشَاءٌ! فَقَالَ ابْنُ السَّائِلِ: يَا أَبَا، هَذَا إِلَى بَيْتِنَا يَذْهَبُونَ بِهِ!

Çeviri: Bir dilenci ile küçük oğlu yolda yürüyorlarmış. O sırada, ora-dan geçmekte olan bir cenâzenin arkasında bir kadının feryadına tanık olmuşlar. Kadıncağız şöyle figân ediyormuş: “Seni böyle nereye götürüyorlar, evimin direği?! Gittiğin yerde ne -seni sıcak tutacak- bir örtü, ne bir nimet, ne bir memnuniyet, ne sabah kahvaltısı, ne de akşam yemeği var!”

Bu sözleri duyan dilencinin oğlu hemen “Baba!” demiş “bu cenâzeyi kesin bizim eve götürüyorlar!”⁷³

Değerlendirme: Her ne kadar Nasreddin Hoca'ya nispet edilse de esa-sen Hoca'nın -diğer fıkralarındaki durumdan farklı olarak- tamamen pasif konumda tasvir edildiği bu nükte bariz biçimde Arap damgasını taşımaktadır. Hikâyelerin gerek kurgu düzeninde gerekse şahıs kadrosunda birebir örtüşmeden söz edilebilir. Belki de tek bir ayrışma Arapça metnin özellikle

لَيْسَ فِيهِ غَطَاءٌ وَلَا نَعْمَةٌ وَلَا رِضَاءٌ، وَلَا غَدَاءٌ وَلَا عِشَاءٌ

kısımının vokalizasyonundaki lafzi estetiğe karşılık mahalli versiyonda bunun yerini bir dizi deyimsel ifadenin almış olmasında görmekteyiz: “Bir elin yağda bir elin balda idi”, “yedığın önünde yemediğin ardında idi”, “şimdi tam takır, kuru bakır bir yere gidiyorsun”.

Bu mukayese ve değerlendirmelerden sonra, aktardığım fıkraların Nasreddin Hoca'mızdan ne kadar zaman önce yazılı kaynaklarda yer aldığına ilişkin ayrı bir tablo sunmanın da fikir verici olacağını sanıyorum. Arap nükte derleyicilerinin vefat tarihlerini de içeren aşağıdaki tablo incelendiğinde görülecektir ki, Türk insanının belleğinde bugün dahi yaşayan nice fıkramızın kökleri, esasen asırlar öncesindeki Ortaçağ müslüman entelektüellerinin temel eserlerinde kendisine saygılı bir yer edinmiştir.

Tablo: 1

⁷² Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca, s. 299 (347 no'lu fıkra: OD OCAK)

⁷³ İbn Ebî 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, thk. Muhammed 'Abdülkâdir Ahmed, Matâbî'u'n-nâşiri'l-'Arabî, Kahire, 1983, s. 174; *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, I, 591; *el-Eğâni*, XVI, 170; *el-Mehâsin ve'l-mesâvi*, s. 174.

	Bu araştırmada başvuru alan klasik Arap edebiyatı/mizahı kaynaklarının müelliflerinin vefat yılları:			Vefat yılları arasındaki fark (İlgili anekdotun Nasreddin Hoca'dan kaç yıl önce yazılı kaynaklarda yer aldığı)
		Hicri	Milâdî	
Nasreddin Hoca'nın vefat tarihi: Hicri: 683 Milâdî: 1284	el-Câhız	255	869	428
	el-Beyhakî	320	932	363
	İbn Ebî 'Avn	322	934	361
	İbn 'Abdi Rabbih	328	940	355
	Râgıb el-İsfehânî	410	1010	273
	el-Husrî	413	1022	270
	Ebû Hayyân et-Tevhîdî	414	1023	269
	Ebü'l-Ferec el-İsfehânî	420	1029	263
	el-Âbî	422	1030	261
	İbn 'Abdilber	463	1071	220
	el-Meydânî	518	1124	165
	ez-Zemahşerî	538	1144	145
	İbn Hamdûn	562	1167	121
	İbnü'l-Cevzî	597	1201	86

SONUÇLAR

1. Arapça yazılı metinlerle sözlü gelenekten gelme anlatıların birbirleriyle harman edilerek zamanla yepyeni ve melez çeşitlenmeler yaratması sorunu, *edeb* literatürünün temsilci niteliğindeki pek çok eserde de gözlemlendiğimiz bir olgudur ve rivayetlerdeki bu otantiklik sorunu üzerine, bilimsel araştırmalar düzeyinde ayrıca eğilinmesi gerekmektedir. Ancak bu makalede değerlendirmeye konu ettiğimiz 20 adet fıkra, Arapça eşdeğerleri ile birlikte, Nasreddin Hoca fıkralarının oluşum, gelişim ve dönüşüm süreçleri hakkında bize yeterli bir fikir verebilecek düzeydedir.
2. Boratav'a ait, Nasreddin Hoca fıkraları külliyyatının tarihsel süreç içerisinde nasıl kabarıp şiştiğine ilişkin ortaya koyduğu tatmin edici bir izah denemesi⁷⁴ bize sözü edilen sürecin aşamaları hakkında bir fikir vermektedir. Gerçekten de Nasreddin Hoca'ya mal edilen fıkra sayısının uzak geçmişe doğru gidildikçe azalıyor olması olgusu, bize, toplumsal gelenekte yaşayan Arap orijinli pekçok anonim rivayetin Nasreddin Hoca adına bağlanmış olabileceği ihtimalini düşündürmektedir.
3. Fıkra metinlerindeki başkalaşıma sebep olan faktörler ne kadar çeşitlilik arz ederse etsin reddedemeyeceğimiz temel gerçeklik şudur: Klasik Arap kaynaklarında yer alan pek çok mizahi hikâye, özellikle birbirini izleyen müstensihler ya da derleyiciler tarafından muhtemelen bile bile ya da şifahî yollarla aktarım sırasında farkına varılmaksızın dönüşüme uğratılmış, Anadolu sahasında "Nasreddin Hoca fıkraları" da bu dönüşümden payını almıştır.
4. Nasreddin Hoca'nın vefatı öncesindeki 5 asır boyunca geniş bir coğrafyada telif edilip dolaşıma sokulan Arapça rivayetlerle Nasreddin Hoca fıkralarının gerek anlatı şeması gerekse de karakterlerin karşılıklı pozisyonu, diyalogların akış biçimi, kullanılan ifadelerin okur üzerinde yarattığı mizahi çağrışımlar birbiriyle o kadar benzerlikler arz eder ki bunlar arasında halef-selef ilişkisinin olmadığını var saymak ya da bunların birbirinden tamamen bağımsız telifler olduğunu düşünmek neredeyse imkânsız gibidir. Bununla birlikte zaman zaman anadüşünceyi daha iyi vurgulama gayesiyle anlatımdaki kurgu şeması üzerinde oynandığına, ek olarak üsluba ait pürüzlerin de mahallileştirme yönünde itinalı bir şekilde giderilmeye çalışıldığına tanık olmaktadır.
5. Nasreddin Hoca'nın fıkralarda aynı anda hem cimri hem cömert; hem dindar hem rind, hem kadı hem hırsız gibi birbirine tezat teşkil eden kim-

⁷⁴ *Nasreddin Hoca* (Boratav), s. 17-18.

lik ve kişiliklerle ortaya çıkmasının arkasında yatan muhtemel neden, hocaya biçilen mizahi kişiliğin oluşmasında etkili olan rivayetlerin son derece zengin Arap mizah kültüründen devşirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu fıkralar içerisinde yerine göre onun bilge, ermiş, saf hatta aptal kişiliğini vurgulayan birbirine zıt motiflerin bulunuşu söz konusu rivayetlerin zaman içerisinde kendisine mal edildiğini gösteren açık kanıtlardan biri sayılmalıdır.

6. Öyle anlaşılıyor ki, derleyiciler ya da araştırmacılar, kendi kafalarındaki ideal Nasreddin Hoca imajına uygun bir halk kahramanı yaratmak adına belirli düzeylerde ama mutlaka bir sansür mekanizması da çalıştırmışlar, bu manada, Tanrı'ya hürmetsizlik sayılabilecek kimi ibareleri ya da toplumsal değerlerle çatışabilecek kimi yorumları daha masum bir ifade kılıfına sokmuşlardır. Bizi bu son değerlendirmeye ulaştıran fıkra örneklerini bu makalede zikretmeyi çok isterdim, ancak bir yazma eserin muhteva-sındaki o türden rivayetlerin yorumsuz aktarımına dahi tahammül gösterilmeyebileceği endişesiyle, bu nevi tasarruflar için şimdilik sadece Boratav'ın eserindeki ilgili bölüme⁷⁵ referansla yetinmekteyim.
7. Gözden uzak tutulmaması gereken ve burada ilk defa zikredildiğini sandığım bir olasılıktan da söz etmek isterim ki o da, medrese orijinli Nasreddin Hoca'mızın ya da çevresindeki bazı mollaların eline bir şekilde klasik Arap mizahının en eski ve kapsamlı yazılı kaynaklarından birkaçının geçmiş ve muhteva-sındaki bazı anekdotların tabiaten mizaha yatkın olan Nasreddin Hoca'mıza nispet edilip uyarlanmış olabileceği ihtimalidir. Bizi bu çıkarıma götüren ikna edici bir argüman ise, yukarıda zikredilen 20 popüler Nasreddin Hoca fıkrasından en azından 13'ünün *Nesri'd-dür* gibi kadim bir Arap mizah kaynağında bir arada yer alıyor olmasıdır.
8. Bütün bu değerlendirmelerden sonra, son olarak belirtmek gerekir ki *Buhalâ* (Câhuz) ile Moliere'in *Cimri'si* ve *Risâletü'l-ğufrân* (Ebü'l-Alâ el-Maarri) ile Dante'nin *İlahi Komedya'sı* için ilham kaynağı teşkil eden klasik Arap edebiyatı, zengin nevâdir kültürüyle de Nasreddin Hoca'mızı ya da onun adına bağlanmış olan geniş bir fıkra külliyatını derinden etkilemiş görünmektedir.

⁷⁵ Nasreddin Hoca (Boratav), s. 40.

Kaynaklar

el-Âbî, Ebû Sa'd Mansûr b. el-Hüseyn, *Nesrî'd-dür fi'l-muhâdarât (I-VII)*, thk. Hâlid Abdülğani Mahfûz, Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.

Aslan, Ferhat, Sanal Kültür Ortamında Güncellenen Nasreddin Hoca Fıkraları, *Turkish Studies*, c.6/4, 2011, s.39-60

el-Beyhakî, Muhammed b. İbrâhîm, *el-Mehâsin ve'l-mesâvi'*, haz. Friedrich Schwally, Leipzig, 1902.

Boratav, Pertev Naili, *Nasreddin Hoca*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2006.

el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *el-Buhalâ (I-II)*, Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, thk. Ahmed el-'Avâmîrî, Ali el-Cârim, Beyrut, 2001.

----- *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, Mektebetü'l-Hâncî, 2. Baskı, Mısır, 1994.

----- *el-Beyân ve't-Tebyîn (I-II; 4 Cüz)*, thk. 'Abdüsselâm Hârûn, Mektebetü'l-Hâncî, 4. Baskı, Mısır, 1975.

Ekici, Metin, Geleneksel Kültürü Güncellemek Üzerine Bir Değerlendirme, *Millî Folklor*, Sayı: 79, Kış-2008, s.70-77.

el-Husrî, el-Kayrevânî, *Cem'ül-cevâhir fi'l-mülâh ve'n-nevâdir*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Dârü'l-cil, Beyrut, 1987.

----- *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb (I-II)*, thk. Yûsuf Ali Tavîl, Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1997.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Nasreddin Hoca*, İstanbul, 1961.

Görkem, İsmail, Nasreddin Hoca Olgusunun Algılanması ve Anlamlandırılması Üzerine, *Türkbilig*, Sayı: 23, 2012.

İbn 'Abdi Rabbih, *el-'İkdü'l-ferîd (I-IX)*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha, Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1983.

İbn 'Abdilber, *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*, thk. Muhammed Mürsî el-Hûlî, Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 2. Baskı, Beyrut, 1981.

İbn 'Âsım, Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. 'Âsım el-Ğırnâtî, *Hadâiku'l-ezâhir fi müstehsini'l-ecvibe ve'l-müdhikât ve'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-hikâyât ve'n-nevâdir*, Dârü'l-kütübî ve'l-vesâiki'l kavmiyye, thk. Ebû Hemmâm Abdüllatif Abdülhalim, Kahire, 2014

İbn Ebî 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, thk. Muhammed 'Abdülkâdir Ahmed, Matâbî'u'n-nâşiri'l-'Arabî, Kahire, 1983.

İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye (I-X)*, Dârü Sâdır, nşr. İhsân 'Abbâs, Bekr 'Abbâs, 1. Baskı, Beyrut, 1996.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *Ahbârü'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn*, şerh: Abdülemîr Mehennâ, Dârü'l-fikri'l-Lübnânî, 1. Baskı, Beyrut, 1990.

----- *Ahbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, nşr. İrfân Muhammed Hammûr, Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2006.

- *Kitâbü'l-ezkiyâ, Mektebetü'l-Ğazzâlî, y.y., t.y.*
- el-İsfehânî, Ebü'l-Ferec, *Kitâbü'l-Eğânî (I-XXIV)*, thk. Semîr Câbir, Dârü'l-fikr, 2. Baskı, Beyrut, t.y.
- el-İsfehânî, Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ (I-V)*, nşr. Riyâd Abdulhamîd Murâd, Dârü Sâdir, 1.Baskı, Beyrut, 2004.
- Kaya, Doğan; Nasrettin Hoca saf birisi miydi? "Nasreddin Hoca 800 Yaşında" adlı sempozyumda (İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 24-25 Ekim 2008) sunulan bildiri.
- el-Meydânî, *Mecma'ü'l-emsâl (I-II)*, nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdülhamîd, Mektebetü's-sünneti'l- Muhammediyye, 1955.
- Özdemir, Nebi, Sanal Kültür Ortamında Nasreddin Hoca, *21. Yüzyıllı Nasreddin Hoca ile Anlamak*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2009
- Rozenthal, Franz, Erken İslam'da Mizah (*Humour in Early Islam/Çev.: Ahmet Arslan*), İris Yayıncılık, I. Baskı, İstanbul, 1997.
- Şener Şahin, *Klasik Arap Edebiyatında Sofra Mizahı (Tipler ve Temalar)*, Emin Yayınları, 1. Baskı, Bursa, 2011.
- Tan, Nail, Günümüzde Yaratılan Nasreddin Hoca Fıkraları, *Derlemeler-Makaleler: 4 Halk Gülmecesi (Mizah) Halk Tiyatrosu*, Ankara, 2007
- Tecer, Ahmet Kudsi, *İslam Ansiklopedisi*
- et-Tevhîdî, Ebü Hayyân, *el-Besâir ve'z-zehâir (I-IX)*, thk. Vedâd el-Kâdî, Dârü Sâdir, 1. Baskı, Beyrut, 1988.
- Tokmakçıoğlu, Erdoğan, *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, Geçit Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul, 2004.
- Türkiye Turizm ve Otomobil Kurumu Belleteni, Sayı:53/332, Mayıs-Haziran, 1976.
- ez-Zemahşerî, *Reb'ü'l-ibrâr ve füsûsu'l-ahbâr (I-V)*, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 1991.